

SÂSÂNÎLER DÖNEMİ İRAN TARİHİ KAYNAKLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN ASSESSMENT ON THE IRANIAN HISTORICAL SOURCES OF THE SASSANIDS PERIOD

Ahmet ALTUNGÖK*

Makale Bilgisi

Başvuru: 06.05.2020
Kabul: 11.09.2020

Article Info

Received: May 06, 2020
Accepted: September 11, 2020

Özet

Bu çalışmadan amaç Sâsânîler dönemi İran tarihi üzerine yapılacak olan çalışmalarda bu dönemin ana kaynaklarının bilinmesine yöneliktir. Dolayısıyla makale, Sâsânîler dönemi İran tarihi üzerine yapılacak çalışmalarda hangi kaynaklardan istifade edilmesi gerektiği yönünde genel bir bilgi vermeyi amaçlamaktadır. Bu döneme ait ana kaynaklar, aynı zamanda bir bütün olarak geç antikçağ Ön Asya tarihi kaynaklarını da oluşturmaktadır. Sâsânîler dönemi dini ve edebi metinlerinin birçoğunun günümüze ulaşmasında Dastur Jamaspji M. Jamasp Asana'nın MK şeklinde kodlamış olduğu Pehlevîce Metinler'in büyük bir rolü vardır. XIV. yüzyıl Mazdeist din adamlarından Mihribân Keyhüsrev tarafından istinsah edilen eski İran'a ait metinler Jamasp Asana tarafından MK koleksiyonuyla bir araya getirilmiştir. Bu metinler günümüze Sanskritçe ve Pehlevîce olarak ulaşmıştır. Koleksiyondaki metinler batılı iranologlar tarafından günümüz Avrupa dillerine çevrilmişlerdir. Ayrıca yine Sâsânîler dönemi sözlü ve yazılı edebi metinlerin günümüze ulaşmasında, İslam sonrası dönem Arap ve İran kaynakları önemli bir yere sahiptir. Bu kaynaklar arasında yer alan şâhnâmeler, Sâsânîler dönemi sözlü ve yazılı edebiyatına ait birçok hikâyeyi günümüze ulaştırma konusunda öncü rol üstlenmişlerdir. Bununla beraber adı geçen dönemin tarihi kaynakları üzerinde çalışma yaparken, kaynak dili olarak hangi dillerin kullanılması gerektiği de önemli bir konudur.

Anahtar Sözcükler: Sâsânî, İran, Ön Asya, ana kaynaklar, klasikler.

Abstract

The purpose of this work is to know the main sources of the Iranian history of Sassanids period at studyings about this subject. Hence the article aims to give a

* Doç. Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Anabilim Dalı: ahmet.altungok@bilecik.edu.tr

general information from which sources should be used at studies on the Iranian history of Sassanids period. Main sources from that time as a whole constitutes the sources of Pre-Asian history of the late antiquite. The texts in Pehlevî language, in which Dastur Jamaspji M. Jamasp Asana, encoded MK has a big role in having been brought the religious and literary works of the period of the Sassanids to the present day. Texts of an ancient Persia that were copied by Mihribân Keyhusrev, The Mazdeist clergyman of 14th century, were brought together by Jamasp Asana in the MK collection. These texts were reached to present days in Sanskrit and Pehlevî languages. Texts in the collection were translated to the modern days' languages of Europe by the western Iranologists. Furthermore, Arab and Iranian sources of the post-Islamic period are important in reaching the oral and written literary texts of Sassanids period to present days. In these sources including Shahnames have a leading role in bringing many stories of oral and written literature of Sassanids period to the present day. However, which languages should be used as the source languages in studyings on the historical sources of the mentioned period is also an important issue.

Keywords: Sassanids, Iran, Pre-Asian, main sources, classics.

Giriş

Sâsânîler dönemi İran tarihi Ön Asya tarihinin önemli bir zaman dilimini oluşturmaktadır. Bu hanedan geç antik çağda ortaya çıkmış ve İslam'ın ortaya çıkışıyla tarih sahnesinden çekilmiştir. Ortaçağ hanedanları ve toplumları üzerinde güçlü tesirler ortaya koyan bu hanedan bir antikçağ karakteristiğine sahiptir. Sâsânîler dönemi kültür ve medeniyetinin İslam sonrası dönem Ön Asya toplumları üzerindeki etkileri göz önünde bulundurulduğunda maalesef ülkemizde bu medeniyetle ilgili yeterli çalışmanın ortaya konulmadığı görülmektedir¹. Bu dönem kültür ve medeniyetinin İslam sonrası dönemde Ön Asya'ya göç eden Türk toplulukları üzerindeki yoğun etkisi bile bu uygarlık üzerinde çalışma yapılmasını elzem hale getirmektedir. Bu dönem İran tarihi kaynakları üzerinde yapılacak çalışmalar İslam öncesi dönem Türk tarihine ışık tutması açısından da büyük kıymete haiz olacaktır. Makalenin hacminin kitap boyutuna ulaşmaması açısından anılan kaynakların kısa tanıtımı yapılmış ve kaynaklarla ilgili ayrıntıya girilmemiştir. Amaç bu dönem tarihinin ana kaynaklarının bilinmesine yöneliktir. Bu kaynakların kritiğini yapmak makalenin konusu değildir. Bu dönemin ana kaynakları belirtilirken

¹ Bu konuyla ilgili olarak Sâsânî kültür ve medeniyetinin İslam kültür ve medeniyetine etkileriyle ilgili olarak yazmış olduğum makaleye bakılabilir. Bkz. Ahmet Altungök, "Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslam Kültür ve Medeniyetine Etkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV/2, İzmir, 2014, ss. 445-487.

günümüz arşiv ve kütüphanelerinde bulunan en eski orjinal nüshaları hakkında da yeri geldikçe malumat verilmiştir. Kaynakların bazı telifleri, tıpkıbasımları, şerhleri veya farklı dillerdeki çevirilerine ait tam künyelerine de İran tarihi araştırmacıları açısından kolay bir şekilde ulaşılabilmesi açısından hem dipnotlarda ve hem de kaynaklar kısmında yer verilmiştir. Edebi eserler, dini metinler ve kitaplardan bahsedilirken bu kaynakların dilleri hakkında da bilgi verilmiştir. Makalede yer alan yabancı terimler italik olarak verilmekle beraber, yabancı kavramların Türkçe karşılıkları tırnak içerisinde verilmiştir. Bununla beraber Sâsânîler dönemi edebi ve dini metinlerin yazılışıyla ilgili olarak Encyclopedia Iranica'nın takip etmiş olduğu transkripsiyon kuralları; günümüz Farsçasıyla ifade edilen kaynak isimlerinin yazımında ise İSAM transkripsiyon kuralları esas alınmıştır. Çalışmanın hacminin artmaması amacıyla aynı yazara ait olan çalışmalar tek isim belirtmek suretiyle, noktalı virgülle (;) ayrılarak aynı yerde verilmiştir.

1. Bölüm: Sâsânîler Dönemi İran Kaynakları ve Yazıldıkları Diller

Sâsânîler dönemi İran'da yazılan eserler genel anlamda Ârâm alfabesiyle yazılan Pehlevîce, Pazand Pehlevîce, Helenistik Yunanca, Süryânca ve Sanskritçe yazılan metinlerdir. Sâsânîler döneminin genel dili "orta Farsça" adı da verilen *Pehlevî* dilidir. Bu dile *Parsik* adı da verilmektedir². Selevkoslar dönemi bakiyesi olarak İran coğrafyasında bulunan Yunan nüfustan dolayı Sâsânîler dönemi kitabelerinde Yunancaya da rastlanmaktadır. Bunun yanında ülkedeki Süryânî varlığından dolayı Süryânca yazılan eserler de önemli bir yer tutar. Sâsânîler dönemi Pehlevîcesi, Parthlar döneminden farklı olarak *Pazand* alfabesiyle yazılmıştır. *Pazand* alfabesi Sâsânîler döneminde ortaya çıkmış yeni bir yazı çeşididir. Pehlevîcenin Zürevîş adı verilen Batı İran dili bu alfabeyle yazılmıştır³. Sâsânîler dönemi dini metinleri ve bu dini eserler etrafında yazılan metinler Pazand alfabesiyle kaleme alınmıştır⁴. Bunun yanında İslâm fetihleri döneminde İran coğrafyasından kaçarak Hindistan topraklarına sığınan Mazdeist İranlılar, ellerindeki metinlerin birçoğunu Sanskritçeye çevirmişlerdir. Dolayısıyla Sâsânîler döneminde yazılan bazı metinler Sanskritçe olarak günümüze ulaşmıştır. İslâm sonrası dönemde; eski İran'a

² Perviz Natel Hânlerî, *Tarihe Zabane Farsî*, c. I, Neşre Nov, Çaphâneye Ketîbe, Tehrân, 1365(hş), s. 271 vd.

³ Edward G. Browne, *A Literary History of Persia, From the Earliest Times until Firdawsî*, T. Fisher Unwin Ltd., London, 1908, s. 7.

⁴ Bu kavramın Avestâ'da "açıklama ve yorum" anlamında kullanılan *paitizanti* sözcüğüyle alakalı olduğu düşünülmektedir. Bkz. Muhammed Cevâd Meşkûr, *Nâme-y-i Bâstân (Mecmû'aye Makâlât)*, (Thk. Sa'îd Mîr Muhammed Sâdık, Nâdire Celâlî), Tehrân, 1378, s. 523; Mary Boyce, "Middle Persian Literature", *Iranian Studies*, (Handbook of Oriental Studies, Section 1, The Near and Middle East volume 4/1), Publisher Brill, 1968, s. 34.

ait Ârâm alfabesiyle yazılmış Pehlevîce metinler, Pazand alfabesiyle yazılmış Pehlevîce metinler, Süryânca yazılmış kitaplar Arapçaya çevrilmiştir. Arapçaya çevirisi yapılan bu kitapların birçoğu Sâsânîler dönemiyle beraber tekrar Arapçanın etkisinde gelişen yeni Farsçaya çevrilmeye başlanmıştır. Sâsânîler dönemine ait bu dillerde yazılmış ve günümüze ulaşmış olan kaynaklar bazı ana ve alt başlıklar altında aşağıda olduğu gibi verilmiştir.

1.1.) Andarz-Nāmag (Enderznāme): Sâsânîler dönemi İran tarihinin en önemli kaynakları *enderznāme*, *pendnāme* veya *âyinnāme* (āīn-nāma) adı verilen türde yazılan eserlerdir. Bunlar siyasi, ahlaki ve toplumsal öğütler vermek amacıyla yazılmış eserlerdir. Bu türden eserler devlet geleneği, toplumsal ahlak, gelenek ve göreneklerden bahseden öğretici çalışmalardır. Bunlardan en çok bilinenleri I. Hüsrev'e ait olan *Hüsrev Kabadan u Ridak*⁵; I. Şâpûr'a ait olan *Âyîn nāmâg*; vezir Tenser'e ait olan *Nāmey-i Tenser*; I. Erdeşîr'e ait olan *Âyinnāmey-i Erdeşîr Bâbigân* ve ok atma sanatıyla ilgili olarak yazılmış, Behrâm Gûr'a ait olan *Âyîn Tîrandazî*'dir. Bunun yanında Sâsânîler döneminde avcılık sanatıyla ilgili olarak yazılmış olan *bâznāmeler* de bu türün önemli örnekleridir. I. Erdeşîr'e ait olan *âyinnāme* bir kaç varak şeklinde günümüze ulaşabilmiştir. Bazı âyinnāmeler İslâm sonrası dönem edebiyatında kendilerine ismen yer edinmişlerdir. Bazı âyinnāme örnekleri de İslâm sonrası dönemde yeniden derlenmiş, İslâmî sürümleri ortaya çıkmıştır. I. Erdeşîr'in başlattığı *âyinnāme* geleneği İran'da Sâsânîlerin sonuna kadar devam etmiştir. Sarayda tutulan *âyinnāme* Sâsânîlerin sona yaklaştığı VII. yüzyılın birinci çeyreğinde bin sayfayı aşan bir mecmû'aya ulaşmıştır. İslâm sonrası dönem tarihçilerinden Mes'ûdî (el-İşraf ve'l-Tenbih), İbn Nedîm (el-Fihrist), İbn Kuteybe (Uyûnu'l-Ahbâr) ve Birûnî (Âsâru'l-Bâkiye) İran sarayında tutulan *âyinnāme* geleneğinden bahsetmektedirler. İslâm öncesi dönem İran'daki *pend* ve *enderz* kavramlarının İslâm sonrası dönemdeki karşılığı *adâb* ve *rusûm* olarak karşımıza çıkmaktadır⁶. Bu sınıfa giren metinlerden aşağıda kısaca bahsedilmiştir.

1.1.1. Kusrav ī Kawādān u Rēdak (Hüsrev Kabâtân ve Ridak): I. Hüsrev ve kölesi Ridak arasında sosyal yaşamla ilgili konular üzerine gerçekleşen bir söyleşidir. I. Hüsrev, kölesi Ridak'a çeşitli sorular sorarak onun sosyal hayatla ilgili tecrübelerini merak eder ve Ridak'ın kültür düzeyine hayran kalır. Hükümdar ve kölesi arasındaki konuşmalar Sâsânîler

⁵ S. Shaked-Z. Safa, "Andarz", *EI*, vol. II/1, 2012, p. 11-22.

⁶ Ahmed Tafazzoli, "Ain Nama", *EI*, vol. I, fasc. 7, p. 691-692.

dönemi saray yaşantısını çok güzel bir şekilde ortaya koymaktadır⁷. Aynı şekilde hükümdar ailesi ve soyluların yaşam tarzlarına ilişkin ipuçları verir. Metnin Pehlevicesi Destûr Keyhüsrev M. Jamasp Asana'nın MK koleksiyonunda yer almaktadır. Bu koleksiyonda yer alan nüsha 1322 yılında Mazdeist din adamı Mihriban Keyhüsrev tarafından yazılmıştır. Bunun yanında İsmail Se'âlibi, *Gureru'l-Ahbâr* kitabında metnin Arapça çevirisine yer vermiştir. Her iki metin arasında ufak tefek farklılıklar bulunmaktadır. MK koleksiyonunda yer alan Pehlevîce metin E. W. West tarafından 1895 yılında neşredilmiştir⁸.

1.1.2. Pand-Nāmag (Pendnâme): I. Hüsrev döneminde yazılmıştır. Bu dönemin meşhur din adamlarından Mihr Azer Guşnesb tarafından kaleme alınmıştır. Ahlaki ve siyasi öğütler veren bu çalışma Pazand Pehlevîce yazılmış olup İslâm sonrası dönemde bir kısmı ibnû'l-Mukaffa' tarafından *Edebü'l-Kebîr* adlı kitabında Arapçaya çevrilmiştir. Pendnâmenin geri kalan kısmı ise Ali b. Ubeyde Reyhânî tarafından Pehlevîce aslından *Kitâbu'l-Masûn* adlı kitabında Arapçaya çevrilmiştir⁹.

1.1.3. Wîzārîšn ī Čatrang (Çatrang-Nāmag/Satranç Nâme): Satranç oyununun kurallarını anlatan Pehlevîce el yazması bir metindir. Bu metin Jamasp Asana'nın MK koleksiyonunun 115. ve 120. varakları arasındaki yer almaktadır. Jamasp Asana tarafından 1913 yılında edisyonu yapılmıştır. Bu metinde sadece satrancın değil aynı zamanda *new erdeşîr* adı verilen bir tavlâ oyununun da kuralları anlatılmaktadır. Metinde Hindistan hükümdarı Dewisarm'ın Tataritos adındaki adamını İranlılara satranç öğretmesi amacıyla kendisini bir mektupla Sâsânî sarayına gönderdiğinden bahsedilir. Fakat metinde anlatıldığına göre Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev'in veziri Buzurgmihr, satranç oyununda Tataritos'u yenerek hükümdardan 12 000 dirhem ödül alır¹⁰.

1.1.4. Kitab-ı Javidan Kherad (Kerad-Nāma/Hirednâme): "Bilgelik kitabı" anlamına gelmektedir. İslâm sonrası dönemde kitaba eklemeler yapılmıştır. Kitap genel anlamda önemli hükümdarlar, devlet adamları, filozoflar ve bilim adamlarının hayatlarından bahseder. Hz. Peygamber ve Hz. Ali'den de bahsedilen kitapta ayrıca İran hükümdarları ve İran devlet adamlarıyla Socrates, Plato, Aristo, Diogenes, Lokman Hekim, Satirun, Solon, Balinus, Bimas, Meyevandus gibi filozof ve bilim insanlarından

⁷ *Hüsrev Kabatan ü Ridak*, Mecelleye Mûsikî, (Bergerdân ez metne Pehlevî: Îrec Melekî), ez intişârât-ı Honerhâye Zibâyî Keşver, Şomare 89-90, Doreye Sevvom, Tîr ve Mordâd, 1343, s. 2-22.

⁸ Mahnaz Moazzami, "Kusraw i Kawâdân ud Redak-EW", *EI*, October 7, 2014.

⁹ İsmail Durmuş, "Reyhânî, Ali b. Ubeyde", *TDVİA*, c. 35, İstanbul, 2008, s. 44.

¹⁰ Antonio Panaino, "Wizarisnî Çatrang ud Nihisn i New Ardaxsir", *EI*, 04 October, 2017.

bahsedilir. Kitabın İslâm sonrası döneme ait genişletilmiş bir nüshası bulunmakla beraber yazarı belli değildir. Bilinen en eski nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Nafiz Paşa koleksiyonunda 328 numarayla kayıtlıdır. Bu kitap Müctebâ Mînovî tarafından şerh edilmiştir. Kitabın içeriğinde yazım tarihiyle ilgili olarak biri 1179 ve diğeri 1197 olmak üzere iki ayrı tarih verilmiştir¹¹. İbn Miskeveyh de bir Zerdüşt rahibinden aldığını söylediği *Cavidan Hired* adlı metni *Âdâbu'l-Furs* başlığı altında İslâmîleştirerek *Hikmetü'l-Khâlîde* adlı eserine eklemiştir¹².

1.1.5. Draxt ī Asūrīk (Deraht-i Asurik/Asur Ağacı): Partlar dönemine ait bir metindir. Söylence şeklinde Sâsânîler dönemine ulaşmış ve bu dönemde yazıya dökülmüştür. Bundan dolayı Sâsânîler dönemine ait kültür ve medeniyet öğelerini içinde barındırmaktadır. Asur ağacı şeklinde ifade edilen ağaç, hurma ağacıdır. Bir hurma ağacı ile keçinin kendi faziletleri hakkındaki atışmalarını içerir. Zerdüştlük inancının temel öğelerine atıf yapan mesajlarla doludur. V. B. Henning tarafından çözümü yapılmıştır¹³. Bu metinde anlatılan bilgiler Sümerce ve Akadca metinlerde de görülmektedir¹⁴. Bu metne ait orjinal nüsha Keyhüsrev Mihriban tarafından 1322 yılında yazılmış olup, Keyhüsrev Jamasp Asana'nın MK koleksiyonunda mevcuttur. Kitabın tıpkıbasımı Keyhüsrev Jamasp Asana ve Almut Hintze tarafından yapılmıştır¹⁵.

1.1.6. Bâz-Nâma (Baznâme): Avcılık sanatıyla ilgili olarak yazılmış; avcılığın incelikleri yöntem ve tekniklerini anlatan kitaplardır. Avcılık olayına çok önem veren Sâsânî hükümdarları bunun için kalabalık alaylar oluşturmuşlardır. Avcılık sanatının teknikleri saray okulunda ders olarak verilir ve hânedan mensuplarına pratik yaptırılırdı. Hayvanların nasıl yakalanacağı, beslenme şekilleri, eğitilmeleri, evcilleştirilmeleri bu kitaplarda ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktaydı. *Bâznâme* örneklerinden bir tanesi Sâsânîler döneminde Ebû'l Buhterî tarafından Pehlevîceden yeni Farsçaya tercüme edilmiştir. Bir diğeri Saffârîler döneminde Halef b. Ahmed tarafından derlenmiştir. Bilinen en eski *bâznâme* ise Ebû'l Hasan Ali b. Ahmed Nesevî'ye aittir. Muhammed b. Kalçak Nizâmî'ye ait olan

¹¹ Dariush Kargar and EIr., "Kherad-Nameh", *EI*, vol. XVI, fasc. 3, 2017, p. 241-243.

¹² Mustafa Çağrırcı, "Câvîdân-Hired", *TDVİA*, c. 7, İstanbul, 1993, s. 176.

¹³ W. B. Henning, "A Pahlavi Poem", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, v. 13, no. 3, 1950, p. 641-648.

¹⁴ Ahmad Tafazzoli, "Draxti Asurig", *EI*, vol. VII, fasc. 5, 1995, p. 547, 549.

¹⁵ Bkz. Kaikhosroo M. JamaspAsa and Almut Hintze, *The Pahlavi Codex MK*, Facsimile Edition, (Iranica 20), Harrassowitz Verlag, 2015.

Şikarnâme-i Hüsrevî adındaki *bâznâmenin* bir nüshası Los Angeles Kaliforniya Üniversitesinde M 1404 koduyla kayıtlıdır¹⁶.

1.1.7. Ayâdgâr î Wuzurgmihr (Âyâdgâr-ı Buzurgmihr): I. Hüsrev döneminin önemli devlet adamı Buzurgmihr Buhtegan tarafından yazılan *enderznâme* türünde bir metindir. Buzurgmihr bu metni "krallar kralı I. Hüsrev'in isteği üzerine yazıgını" ifade eder. Dünya'nın mahiyeti ve yaşamın amacı üzerine bazı mülâhazalarda bulunduktan sonra eğitici nasihatler verir. Mazdeizm inancının bazı ilkelerine yer vererek Ahura-Mazda'nın mahiyeti, iyilikleri ve buna mukabil Ehrimen'in kötülükleri üzerinde durur. Metinde verilen bilgiler Mazdeizm'in Sâsânîler döneminde nasıl algılandığı ve önceki dönemdeki Mazdeizm algısıyla arasındaki farkları göstermesi açısından önemli bulgularla doludur. Metnin orjinal nüshası Jamasp Asana'nın *Pehlevîce Metinler* adını verdiği koleksiyonunda yer almaktadır¹⁷. Bu metnin orjinal nüshasına oldukça yakın olarak ibn Miskeveyh tarafından da *Câvîdân Hired* adlı kitabının 29. ile 41. sayfaları arasında yer vermiştir¹⁸.

1.1.8. Tansar Nâmag (Tenser Nâme): Sâsânîlerin önemli devlet adamı Tenser'in Taberistân hükümdarı Guşnasb Şâh'a yazdığı bir mektuptur¹⁹. Siyasi ve ahlaki öğütler veren önemli bir vesika olarak kabul edilmektedir²⁰. Tenser'in mektubuna I. Hüsrev döneminde eklemeler yapılmıştır. İbnü'l-Mukaffa' tarafından IX. yüzyılda Arapçaya çevrilen bu metin; XIII. yüzyılda ibn İsfendiyâr tarafından yeni Farsçaya çevrilerek, *Târih-i Taberistân*²¹ adlı kitabında yer vermiştir²². Bunun dışında Ali b. Ubeyde er-Reyhânî tarafından da Pehlevîce nüshası üzerinden Arapçaya çevirisi yapılmıştır²³. J. Darmesteter 1894 yılında Nâme-yi Tenser'i Fransızcaya tercüme etmiştir.

¹⁶ Muhammed Taki Daneşpazuh, "Baz-Nâma", *EI*, vol. IV, fasc. 1, 1989, p. 65-66.

¹⁷ S. Shaked, "Ayadgarı Wuzurgmihr", *EI*, vol. III, fasc. 2, 1987, s. 127-129.

¹⁸ *Hikmetü'l-Khalide* adı da verilen bu eser Abdurrahman Bedevî tarafından 1952 yılında Kahire'de neşredilmiştir. Bkz. Mehmed Bayrakdar, "ibn Miskeveyh", *TDVİA*, c. 20, İstanbul, 1999, s. 207.

¹⁹ *Tansar-Nama* (The Letter of Tansar), (Trs. Mary Boyce), *Literary and Historical Texts From Iran* (Edt. G. Tucci and E. Yarshater), v. XXXVIII, Istituto Italiano Per IL Medio Ed Estremo Oriente, Roma, 1968. s. 26vd; Hasen Pîrneyâ, *Îrâne Bâstân: Târihe Îrân ez Zemâne Besyâr Kadîm tâ Enkerâze Dolete Sâsânî*, Matba'aye Meclis, Tehrân, 1306(hş), s. 452.

²⁰ N. V. Piguluskaya ve diğerleri, *Târihe Îrân: ez Dovrâne Bâstân tâ Pâyâne Sedey-i Hicdehome Milâdî*, (Trc. Kerîm Keşâverzî), Tehrân, 1353, s. 64, 65.

²¹ Bu çalışma için bkz. ibn İsfendiyâr, *Târihe Taberistân: ez Ebtedâye Bonyâde Taberestân tâ Estîlâye Âl-i Zeyyâr*, (Tsh. 'Abbâs Ekbâl), c. I-II, Taberestân, 2007.

²² Ernst E. Herzfeld, *Archaeological History of Iran*, The Schweich Lectures of the British Academy, Published for the British Academy, By Humphrey Milford, Oxford University Press, London, 1935, s. 100; Pîrneyâ, *Îrâne Bâstân*, s. 452; Rıza Kurtuluş, "İbn İsfendiyâr", *TDVİA*, c. 20, İstanbul, 1999, s. 93.

²³ Durmuş, "Reyhânî, Ali b. Ubeyde", s. 44.

1932 yılında ise bu metin Müctebâ Mînovî tarafından *Nâmey-i Tenser be Geşnasp* adıyla Farsça neşredilmiştir²⁴.

1.1.9. Čidag Andarz ī Pōryōtkēšān (Pand-nāmag ı Zardušt): Sâsânî sonrası dönemde onbeş yaşına gelmiş olan bütün Mazdeist bireylerin günlük yaşamda bilmeleri gereken görev, sorumluluk ve dini yükümlülüklerini kendilerine öğretmek amacıyla yazılmış bir metindir. Mihriban Keyhüsrev'e ait olan metin MK II kodlu koleksiyonda yer almaktadır. Bu koleksiyondaki nüsha 956 yılında yazılmış, Jamasp Asana tarafından neşredilmiştir²⁵.

1.2.) Xwadāy-Nāmag (Hutâynâmâk/Hudâynâme): Sâsânîler dönemi İran tarihinin en önemli kaynağı *hudâynâme* adı verilen kitaplardır. Bu kitaplar mitolojik dönem İran hükümdarı Kayumers'ten itibaren II. Hüsrev dönemine kadar İran hükümdarlarından bahseden kitaplara verilen isimdir. I. Hüsrev döneminde ortaya çıkmıştır. I. Hüsrev eski İran hükümdarları ve kahramanlarının hikâyelerinin anlatıldığı bilgilerin bir araya getirilmesini emretmiş ve bu sayede *hudâynâmeler* ortaya çıkmıştır. I. Hüsrev'den sonra gelen hükümdarlar da bu kitaba bazı bilgiler katmışlardır. Bu tür çalışmalar genel bir Ön Asya tarihi konumundadır. Bu metinlerde Ön Asya'nın bütün büyük hükümdarları İran hükümdarı şeklinde verilir. Bu kitap İslâm sonrası dönem tarih yazarlarının İran tarihi hakkında istifade ettikleri en önemli kaynaktır. Hamza el-İsfehânî ile Birûnî, Zerdüşt din adamı Behrâm b. Merdânşâh'ın Arapçaya çevirdiği bir *hudâynâmeden* bahsederler²⁶. Bunun yanında *Abdullah ibn Mukaffa'* tarafından 757 yılında *Siyeru Mulûki'l-Furs* şeklinde Arapçaya tercüme edilen bir *hudâynâme* nüshası da bulunmaktadır²⁷. Hamza el-İsfehânî, *Sîni Mulûki'l-Furs* kitabında 20 tane *hudâynâme* nüshasından bahsetmektedir. Arapçaya yapılan çevirilerde Zerdüşt inancına ait objeler atılarak yerine İslâm inancına ait objeler eklenmiştir. *Hudâynâme* adıyla yazılan kitaplar zamanla ortadan kaybolmuş fakat bu kitaplardaki bilgiler *Taberî*, *Hamza*, *Se'âlibî*, *Gerdîzî*, *Mes'ûdî*, *Belâzurî*, *Dineverî*, *Firdevsî*, *Esedî Tûsî*, *Dakîkî* ve *ibn Miskeveyh* tarafından eserlerinde kullanılmıştır²⁸. İslâm sonrası dönem İran ve Arap tarihçilerinin

²⁴ Kurtuluş, "İbn İsfendiyâr", s. 93.

²⁵ Mansour Shaki, "Cidag Andarz i Poryotkešan", *EI*, vol. V, fasc. 5, 1991, p. 559, 560.

²⁶ Dj. Khaleghi Motlagh, "Bahram b. Mardânşâh", *EI*, vol. III, fasc. 5, 1988, p. 523.

²⁷ Pîrneyâ, *Îrâne Bâstân*, s. 453, 454; Piguluskaya ve diğerleri, *Târihe Îrân*, s. 64; Edward G. Browne, "Some Account of the Arabic Work Entitled 'Nihâyetü'l-Ereb fî Akhbârü'l-Furs wa'l-'Arab' Particularly of That Part Which Treats of the Persian Kings", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Published by the Society, London, 1900, p. 196.

²⁸ Firdevsî, *Şehnâme*, (Çev. Necati Lûgal, Kenan Akyüz), MEB Yayınları, Şark İslam Klasikleri:10, (Trs), s. 23, 24; Pîrneyâ, *Îrâne Bâstân*, s. 454; Herzfeld, *Archaeological History of Iran*, s. 94; Parvaneh Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire; The Sasanian-*

hükümdarlar ve peygamberler tarihi adında vermiş oldukları İran tarihiyle ilgili kısımların hemen hepsi *hudâynâmelerden* alınmıştır. Şâhnâmelerin temel çekirdeğini *hudâynâmedeki* bilgiler oluşturur. Şâhnâme yazarları *Mes'ûd el-Mervezî, Ebû Müeyyed el-Belhî, Ebû Mansûrî, Ebû Ali el-Belhî*'dir. *Firdevsî* bunlardan Ebû Mansûrî'nin *şâhnâmesi* ile *hudâynâmeleri* kullanmıştır²⁹.

1.2.1. Dârâbnâme: XII. yüzyılda Muhammed b. Hasan b. Ali b. Mûsâ Tarsûsî tarafından derlenmiş olan Eski İran'ın mitolojik dönemine ait olayları anlatan *hudâynâme* tarzındaki eseridir. Mitolojik dönem İran'ın Keyânî hükümdarı Behmen, eşi Hûmay ve çocukları Dârâ'dan bahseder. İskender'in Dârâ ile mücadelesi anlatılır. Dârâbnâme'de Callisthenes'in yazdığı İskendernâme'den alıntılar yapıldığı da görülmektedir. Dârâbnâme'ye ait çok sayıda nüsha dünyanın farklı kütüphanelerinde mevcuttur. Bu kitap ilk olarak Zebîhullah Safâ tarafından neşredilmiştir³⁰.

1.2.2. Fîrûzşâh Nâme: Mevlânâ Şeyh Hacı Muhammed b. Şeyh Ahmed b. Mevlânâ Ali b. Hacı Muhammed Tâhirî tarafından yazılmış beş ciltlik bir çalışmadır. Günümüze sadece üç cildi ulaşabilmiştir. Mahmûd Defterhân tarafından yazılmış olan nüshanın I. ve II. ciltleri Topkapı Sarayı Revân Köşkü kütüphanesinde 1517 referans numarasıyla yer almaktadır. Eserin 1787 yılına ait kopyasının IV. cildi Uppsala Üniversitesi kütüphanesi Zetterseen koleksiyonunda 418 referans numarasıyla kayıtlıdır³¹. Bu çalışma da mitolojik dönem İran hanedanlarından olan Keyânî hanedanı hükümdarı Dârâ'nın oğlu Fîrûzşâh'ın kahramanlık ve aşk hikâyelerinden bahseder.

1.2.3. Mâh î Frawardîn Rôz î Xurdâd (Mah-ı Farvardin Rûz-ı Hordâd): Antik dönem İran tarihi ve hükümdarlarıyla ilgili 47 pasajdan oluşan bir metindir. Bu metinde İran-Tûrân ilişkileri ve Türkistan ile ilgili bilgiler de yer almaktadır. Ayrıca Mazdeizm inancına ait bilgiler de verir. Bu metin İran tarihiyle ilgili olarak Birûnî'nin de kaynakları arasında yer almaktadır³².

1.3.) Kâr-Nâmaglar (Kâr-Nâmag/Kârânâme): İran tarihinin önemli kaynaklarından bir tanesi de *kârânâme* adı verilen destanlardır. I. Erdeşîr'e ait

Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran, Published by I.B. Tauris, London-New York, 2008, p. 13, 14.

²⁹ Nimet Yıldırım, "İran Mitolojisi", *Nüsha* (Şarkiyat Araştırmaları Dergisi), yıl II, sayı 7, güz, Ankara, 2002, s. 35vd.

³⁰ William L. Hanaway, "Darab-Nama", *EI*, vol. VII, fasc. 1, 1994, p. 8-9. Darab-Name nüshaları ve kütüphane kataloglarının listesi için adı geçen maddeye bakılabilir.

³¹ William L. Hanaway, "Fîrûzşâh-Nâma", *EI*, vol. IX, fasc. 6, 1999, p. 639.

³² Bkz. Frantz Grenet, "The Pahlavi Text Mâh î Frawardîn roz î Hordad", *IRANICA* 17, (Edited by Werner Sundermann, Almut Hintze and François de Blois, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2009, p. 161-170.

olan *Kar-Nâmag-î Ardaşîr-î Pâpagân*, Sâsânîler döneminin ünlü komutanlarından olan Behrâm Çûbîn'e ait olan *Kar-Nâmag-î Behrâm Çûbîn* ve I. Kubad döneminde kendisine has bir felsefî düşünce tarzıyla ortaya çıkan Mazdek b. Bamdâd ile ilgili olarak yazılan *Mazdak Nâmag* bu türün örnekleri arasındadır³³.

1.3.1. Kâr-Nâmag î Ardaşîr î Pâbagân (Kârâme-i Erdeşîr Bâbegân): Firdevsî'nin Şâhnâmesi sayesinde günümüze kadar ulaşmıştır. Sâsânî devletinin kurucusu olan I. Erdeşîr tarafından yazılmıştır. Bu metin Erdeşîr'den sonra tahta çıkan I. Şâpûr ve I. Hürmüz dönemi hakkında da bilgi verir. Bu metne yapılan son eklemeler I. Hüsrev dönemi hakkındadır. Metin, Pers ve Eşkânî hükümdarları hakkında da bilgi vermektedir. Bu metin genel anlamda bir nevi kendi ağzından I. Erdeşîr'in yaşam öyküsüdür. Parth hükümdarı V. Artabanos'u nasıl yendiğini ve devletini nasıl kurduğunu anlatır. Metin, I. Erdeşîr'in kendisini Pers hükümdarı III. Daryuş'a (Dârâ) nisbet ettiği bir metin olması açısından da önemli bir yere sahiptir³⁴. Firdevsî, Pehlevî dilindeki bu metni Derî Farsçasına çevirmiştir. Ayrıca bu metne ait en eski nüsha Mihribân Keyhüsrev tarafından 1322 yılında yazılan ve MK koleksiyonunda bulunan Gucerât diliyle yazılmış olan nüshadır. Firdevsî'deki metin ile bağımsız olarak yazılan metinler arasında farklılıklar bulunmaktadır³⁵. Metnin Nöldeke tarafından Almancaya çevirisi de yapılmıştır³⁶.

1.3.2. Kâr-Nâmag î Bahrâm Çûbîn (Kar-nâmey-i Behrâm Çûbîn/Behrâm Çûbîn Nâmâ): Behrâm Çûbîn, IV. Hürmüz döneminin meşhur Sâsânî orduları komutanıdır. Kendisi o dönem İran'ın büyük hanedanlarından olan Mihran hanedanına mensuptur. Mihran hanedanının adına ilk olarak Kâbe-i Zerdüş'teki Şâpûr yazıtlarında rastlanmaktadır. Doğu Romalılara ve Göktürklerle karşı başarılı zaferler elde eden bu komutan kazandığı haklı şöhretin ardından IV. Hürmüz'ün (579-591) gazabına uğramış; bunun sonucunda Sâsânî hanedanına karşı isyan etmiştir. IV. Hürmüz'ün tahttan inmesine ve oğlu II. Hüsrev'in Doğu Roma'ya kaçmasına neden olan bu isyanın akabinde Behrâm Çûbîn birkaç ay İran tahtına oturmuştur. II. Hüsrev'in (591-628) Doğu Roma desteğiyle tahttan indirdiği Behrâm Çûbîn, Göktürklerle sığınmış ve burada bir suikastla ortadan kaldırılmıştır. Bu olaylar çerçevesinde Mazdeizm'in birinci bin yılının sonlarında gerçekleşen bu olaylar efsanevi öğelerle abartılarak

³³ Piguluskaya ve diğerleri, *Târîhe Îrân*, s. 65.

³⁴ Mahmûd Rezâ Gholî, *Târîhe Sîyâsiye Îrâne Bâstân*, Sû'id, 2012, s. 201.

³⁵ C. G. Cereti, "Kar-Namag i Ardashir i Pabagan", *EI*, vol. XV, fasc. 6, 2011, p. 585-588.

³⁶ P. M. Sykes, *A History of Persia*, in two volumes -vol. I, Macmillan and Co. Limited St. Martin's Street, London, 1915, p. 506.

destanlaştırılmıştır. Kar-Nâmag-î Behrâm Çûbîn şeklinde karşımıza çıkan bu destan en geniş olarak Şahnâme ile kısmen Mes'ûdî, ibn Nedîm, Dineverî ve Se'âlibî'nin anlatımlarıyla günümüze kadar ulaşmıştır³⁷.

1.3.3. Mazdak Nâmag (Mazdek Nâme): Sâsânîler döneminde Mazdek hareketinin İran'a getirdiği zararları anlatan ve Kubâd Şâh (488-498; 501-531) ile oğlu I. Hüsrev (531-579) dönemi hakkında bilgi veren Pehlevîce bir kitaptır. Bu kitap İbnü'l-Mukaffa' tarafından Arapçaya çevrilmiştir. Mazdek Nâme'nin günümüze ulaşmış her hangi bir orjinal nüshası yoktur. Bu kitapta anlatılanlar kısmen Behmen Yaşt ve İslâm sonrası dönem Arap yazarların kitaplarında Mazdek Nâme'den yapılan kısmi alıntılarla günümüze bazı pasajları ulaşmıştır³⁸.

1.4.) Edebi Eserler: Sâsânîler dönemi İran tarihinin önemli kaynaklarından bir tanesi de farklı konularla ilgili yazılmış olan edebi eserlerdir. Fakat bu eserlerin birçoğunun sadece isimleri günümüze kadar ulaşmıştır. Bazı pasajlar halinde günümüze ulaşabilen birtakım eserler de bulunmaktadır. Sâsânîler döneminin dini metinlerinin dışında yazılmış olan edebi metinlerden günümüze kadar ulaşanları yaklaşık olarak yirmi bir bin kelimeden oluşmaktadır³⁹. Bunların yanında Sâsânîler dönemi sözlü edebiyatına ait bazı hikâyeler İslâm sonrası dönemde kaleme alınmıştır. Hüsrev ile Şirin, Vis ile Ramin, Heft Peyker, Ferhad ile Şirin bu tür hikâyelerdir. Bu tür yapıtlar Gurgani, Dakikî, Nizamî Gencevî, Firdevsî, Esedî Tûsî, Cahîz (el-Mehasin ve'l-Ezdâd), Se'âlibî (Gûreru'l-Ahbâr) tarafından günümüze ulaştırılmışlardır. Bu eserler genelde İslâm sonrası dönemde Şahnâme, Berzûnâme, Gûştâsbnâme (Dakikî), Gûrşâsbnâme (Esedî Tûsî) adlı eserlerde varlığını devam ettirmiştir. İslâm öncesi dönem İran rivayetleri aynı zamanda ibn Nedîm (*el-Fihrist*); Hamza el-İsfahânî (*Sînî Mulûkî'l-Arz ve'l-Enbiyâ*), Mes'ûdî, (*Murûcu'z-Zeheb, et-Tenbîh ve'l-İsrâf*), ibn Kuteybe Dîneverî (*'Uyûnu'l-Ahbâr*) ve Mücmelü't-Tevârih ve'l Kısas tarafından günümüze ulaştırılmıştır. Bu söylencelerin İslâm sonrası dönemde yazıya dökülmesinde nakkâl, kissehân, defterhân ve şahnamehân adı verilen sözlü anlatımcıların rolü büyüktür⁴⁰. Ayrıca bu hikâyelere ait bazı Pehlevîce metinler de günümüze kadar ulaşmıştır ki bunlardan yeri geldikçe bahsedilecektir.

1.4.1. Šâyest nē Šâyest (Šâyest na-Šâyest): Günlük yaşamda dini anlamda yapılması uygun olan ve uygun olmayan konularda bilgiler veren

³⁷ A. Ş. Şahbazî, "Bahram VI Çobin", *EI*, vol. III, fasc. 5, 1988, p. 514-522.

³⁸ Browne, *A Literary History of Persia*, p. 169.

³⁹ Meşkûr, *Nâme-yi Bâstân*, s. 528.

⁴⁰ Yıldırım, "İran Mitolojisi", s. 32.

bir mecmuadır⁴¹. Genel anlamda dini talimatları içerir. Zerdüştlük inancına ait törenlerden, geleneklerden, ibadetlerden, sosyal yaşamda uyulması gerek kurallardan, inançlardan bahseden zengin bir metin olması açısından önemli bir yere sahiptir⁴². Vendîdâd ve Nerengistan'dan üretildiği varsayılır. Sâsânîler döneminin sonlarına doğru kaleme alındığı tahmin edilmektedir. İlk defa E. West tarafından, *Doğunun Kutsal Kitapları* adlı çalışmasında İngilizceye çevrilmiştir. Bu çalışmanın en eski nüshaları K20 koduyla Kopenhag Kraliyet Kütüphanesinde, M51 koduyla Münih Devlet Kütüphanesinde ve F33 koduyla Hindistan'da Navsari Meherji-Rana Kütüphanesinde yer almaktadır. Ayrıca bu metnin Pazand alfabesiyle yazılmış en eski nüshaları L7 ve L22 koduyla Londra'da India Office Library'de diğer bir nüsha ise M7 koduyla Münih Devlet Kütüphanesinde Haug koleksiyonunda bulunmaktadır⁴³.

1.4.2. Jâmâsp-Nâma (Câmâsb Nâme): Bu metne aynı zamanda *Ayâdgâr ı Jâmâspig* (Ayâdgâr-ı Jâmâspig) adı da verilmiştir. Günümüzde Pazand alfabesiyle yazılmış nüshaları bulunmaktadır. Bu metin adını Zerdüş'tün yaşadığı dönemde Keyânî tahtındaki İran hükümdarı Viştâsb'ın *bidahş* rütbesindeki bilge valisi Jâmâsb'ın adından almaktadır. Zerdüş'tün ölümünün ardından Jâmâsb onun yerine geçmiştir. Genel olarak kral Viştâsb ile Jâmâsb arasında geçen konuşmaları havi olan bu metin antik İran tarihiyle ilgili bilgiler verdikten sonra İran hükümdarlarından, Sâsânîlerin sonuna kadar bahseder ve İran tarihini Arap istilasıyla bitirir. Bu da metne Sâsânîlerin yıkılışından sonra da eklemeler yapıldığını gösterir. Bu metnin K43a kodlu Pazand alfabesiyle yazılmış bir nüshası Kopenhag Kraliyet Kütüphanesinde yer almaktadır. Câmâsb Nâme nüshası çok değişik dillere çevrilmiş ve İslâmî sürümleri ortaya çıkmıştır. Nasîruddîn Tûsî (672/1274) tarafından Farsça olarak kaleme alınan Câmâsb Nâme nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 4795 numarayla kayıtlıdır⁴⁴. Aynı şekilde Câmâsb Nâme'nin Osmanlı Türkçesine çevrilmiş nüshaları da bulunmaktadır. Ahmedî Dâ'î'nin (ö.1421 sonrası), Tûsî'nin nüshası üzerinden Osmanlı Türkçesine çevirmiş olduğu nüsha ile II. Murad (1421-1444; 1446-1451) dönemi şairlerinden olan Mûsâ Abdî'ye (XV. yy) ait olan Câmâsb Nâme

⁴¹ Boyce, "Middle Persian Literature", p. 39vd.

⁴² Nüsha için bkz. *Şâyest nâ Şâyest*, (Metn-i be zebâne Parsî Meyâne; Pehlevîye Sâsânî), (Trc. Ketâyûn Mazdâpûr), Müesseseye Mûtela'at ve Tahkikât-ı Ferhengî, Tehran, 1369.

⁴³ Max Müller and E. West, *The Sacred Books of the East*, Translated by Various Oriental Scholars, And Edited by F. Max Müller, vol. 5, Oxford at the Clarendon Press, London, 1880, p. lxvi.

⁴⁴ Mustafa Erkan, "Câmasbnâme", *TDVİA*, İstanbul, 1993, s. 43, 44.

nüşhaları bunların en önemlileridir. Bu nüshalardan bir tanesi Millet Kütüphanesi Ali Emiri koleksiyonunda 1202 numarayla kayıtlıdır⁴⁵.

1.4.3. Ardâ Wîrâz Nâmag (Ardâ Vîrâf Nâme): Sâsânîler döneminde, Ardâ Wîrâz adı verilen din adamının yedi günlük uykusundaki miracını anlattığı bir metindir⁴⁶. Bu metinde Ardâ Wîrâz, uykusunda kendisine gezdirilen cennet ve cehennemde gördüğü manzaralardan yola çıkarak etrafındaki insanlara ahlaki öğütler vermektedir. Bundan dolayı *enderznâme* türünün başlıca örneklerinden sayılmaktadır⁴⁷. Bu çalışmanın günümüzde Ârâm alfabesiyle yazılmış Pehlevîce, Pazand Pehlevîce ve Gûcerât dillerinde yazılı nüshaları bulunmaktadır⁴⁸. Kopenhag Kraliyet Kütüphanesinde K20 koduyla kayıtlı Pehlevîce nüshası Hirbad Keyhüsrev oğlu Mihrîban adında birisi tarafından yazılmıştır. Bu nüshanın 1321, 1331, 1371 yıllarına ait farklı tıpkıbasımları aynı numarayla kayıtlıdır. Ayrıca aynı kütüphanede K26 koduyla kayıtlı bazı sayfaları eksik olmakla beraber Pazand alfabesiyle yazılmış 1410 yılına ait bir nüshası daha bulunmaktadır⁴⁹. Ayrıca bu çalışmanın tam nüshası Martin Haug koleksiyonunda bulunmakla beraber H6 koduyla *Munich Die Bayerische Staatsbibliothek* kütüphanesinde kayıtlıdır. K20 ve K26'da olmayan sayfaları ihtiva etmesi açısından bu nüsha önemlidir. Nişâbûrlu Sirûsyâr oğlu Mihrîbân tarafından yazıldığı anlaşılan bu Pehlevîce nüsha 1240 yılına aittir. Ayrıca bu nüshanın Mihrîbân oğlu Rüstem tarafından 1397 yılında istinsah edilen bir nüshası daha bulunmaktadır⁵⁰.

1.4.4. Hüsrev û Şîrin: Sâsânîler dönemi İran hükümdarı II. Hüsrev Perviz ile onun eşi Şîrin üzerine anlatılan bir aşk hikâyesidir. Sâsânîler döneminde halk söylencesi olarak ortaya çıkan bu hikâye İslâm sonrası dönemde kaleme alınmıştır. İlk olarak Şâhnâme'nin kaleme aldığı bu hikâye Nizamî Gencevî (d.535/1141) tarafından bir klasik haline getirilmiştir⁵¹. Hamse türünün önemli bir temsilcisi olan Gencevî'nin bu türdeki eseri *Penc Genc*'de (Beş Hazine) yer alan beş hikâyeden birisi Hüsrev û Şîrin'dir. Bu hikâyenin İslâm sonrası dönemde, hikâyenin önemli kahramanlarından biri

⁴⁵ Bkz. Aynı yer.

⁴⁶ Herzfeld, *Archaeological History of Iran*, s. 100. Herzfeld bu çalışmayı vezir Tenser'le alakalı olarak görmektedir. Bkz. Aynı yer.

⁴⁷ Fereydon Vahman, *Ardâ Wîrâz Nâmag - The Iranian "Divina Commedia"*, Curzon Press, London, 1986, s. 5.

⁴⁸ Boyce, "Middle Persian Literature", s. 48, 49. Türkçe çevirisi için bkz. *Ardâ Vîrâf Nâme (Ardâvîrâf)*, (Çev. Nimet Yıldırım), Pinhan Yayıncılık, 2011.

⁴⁹ Müller and West, *The Sacred Books of the East*, v. 5, p. xxi.

⁵⁰ Fereydon Vahman, *Ardâ Wîrâz Nâmag*, s. 10.

⁵¹ Mehmet Kanar, "Nizâmî-i Gencevî", *TDVİA*, c. 33, İstanbul, 2007, s. 183, 184, 185.

olan Ferhad'dan dolayı, *Ferhâd ü Şîrin* şeklinde farklı türleri de ortaya çıkmıştır⁵².

1.4.5. Vîs ü Râmîn: Sâsânîler dönemi edebi metinlerinden olan Vîs ü Râmîn; Tuğrul Bey'in (1040-1063) İsfahan valisi Ebû'l-Feth Muzaffer'in tavsiyesi üzerine, Fahreddîn Es'âd Gürgânî tarafından Pehlevîceden yeni Farsçaya çevrilmiştir. Hikâyede anlatılan yasak aşk olayının İslâm sonrası dönem edebiyatı ile uyuşmaması bu hikâyedeki aşk hikâyesinin Parthlar (Eşkânîler) dönemine ait olabileceğini akla getirmiştir. Genel olarak eski İran'a ait halk söylencelerinin Sâsânîler döneminde yazıya aktarılmış olması bu kanıyı güçlendirmektedir⁵³. Eser, Lâmiî Çelebi (ö.1532) tarafından Osmanlı Türkçesine çevrilmiştir. Bunun yanında hikâye Rusça, Gürcüce, Tacikçe, Fransızca, İngilizce gibi dillere de çevrilmiştir. Eserin Farsça neşri ise Müctebâ Minovî tarafından 1314(hş) yılında yapılmıştır.

1.4.6. Haft Peykar (Heft Peyker): Nizamî Gencevî'nin *Penc Genc* (Beş Hazine) adını verdiği divanına ait mesnevilerden bir tanesidir. Konu olarak Behrâm Gûr'un aşk hikâyelerini konu edindiği için bu çalışmaya Behrâmnâme adı da verilmiştir. Behrâm Gûr'un yedi eşinin kendisine anlatmış olduğu yedi hikâyeyi konu edinir. Sâsânîler dönemi İran halk söylencelerinin Nizamî Gencevî'nin kendi üslubuyla kaleme alınmasıyla ortaya çıkmıştır. Eserin ilk olarak ilmi neşri Hellmut Ritter ve Jan Rypka tarafından 1934 yılında yapılmıştır⁵⁴. Nizamî'nin bu mesneviyi Meraga hükümdarı Alaeddin Kôrpeaslan'ın (1188-1208) isteği üzerine yazmış olması hikâyenin o dönemde halen varlığını devam ettiren bir söylence olduğunu göstermektedir⁵⁵.

1.4.7. Haşt Beheşt (Heşt Behişt): Emir Hüsrev Dehlevî'nin 1301 yılında, Nizamî Gencevî'nin *Heft Peykerine* nazire olarak yazmış olduğu bir edebi eserdir. İran hükümdarı Behrâm Gûr hakkında Sâsânîler döneminde anlatılan söylencelere yer vermesi açısından önemli bir yere sahiptir. Her iki çalışmada da Behrâm Gûr ile ilgili verilen bilgiler Şâhnâme'de Behrâm Gûr ile ilgili verilen bilgilere yakındır⁵⁶. Behrâm Gûr'un okçuluk sanatındaki maharetinden dolayı verilen bilgilerden; ok atma sanatıyla ilgili olarak *âyin tirandazî* adı verilen, *enderznâme* türünde bir çalışma ortaya çıkmıştır.

⁵² Mustafa Erkal, "Hüsrev ü Şîrin", *TDVİA*, c. 19, İstanbul, 1999, s. 53, 54.

⁵³ Konuyla ilgili farklı bilgiler için bkz. A. Naci Tokmak, "Gürgânî, Fahreddin Es'ad", *TDVİA*, c. 14, İstanbul, 1996, s. 321.

⁵⁴ Kanar, "Nizâmî-i Gencevî", s. 184.

⁵⁵ François de Blois, "Haft Peykar", *EI*, vol. XI, fasc. 5, 2002, s. 522-524.

⁵⁶ W. L. Hanaway, "Bahram V Gor in Persian Legend and Literature", *EI*, vol. III, fasc. 5, 1988, s. 514-522; A. Schimmel, "Amir Kosrow Dehlavi", *EI*, vol. I, fasc. 9, 1989, s. 963-965; Michele Bernardini, "Haşt Beheşt (2)", *EI*, vol. XII, fasc. 1, 2003, s. 49-51.

1.4.8. Ayâdgâr ı Zarērân (Zarîr Ailesinin Hatıratı): Sâsânîler dönemi Orta Farsçasıyla yazılmış edebi bir eserdir. Partlar döneminde ortaya çıkmış ve nakkallar tarafından sözlü olarak söylenmiş aşk ve kahramanlık şiirlerinin Sâsânîler döneminde kayıt altına alınmış şeklidir. Bu metnin Sâsânîler döneminde, 500 yılında kaleme alındığı zannedilmektedir⁵⁷. Metin, Türkler hakkında ilk defa olarak *khyon* (Hûn) sözcüğünü kullanması açısından önemli bir yere sahiptir. Metinde *Zarîr* ailesinin Tûrânlılarla yaptığı savaşlar destansı bir şekilde anlatılmaktadır. İran-Tûrân ilişkileri bakımından bu metinde verilen bilgiler önemli bir yere sahiptir. Sâsânîler döneminde *hânyager*ler tarafından çalgılar eşliğinde şarkı olarak söylenirlerdi. Bu metnin Pehlevîce nüshası Zerdüşî din adamı Keyhüsrev Mihriban tarafından 1322 tarihinde yazılmış olup, MK kodlu koleksiyonda mevcuttur⁵⁸. Orjinal nüsha üzerinden Pagliaro tarafından 1925 yılında İtalyancaya, Münşi-Zâde tarafından 1981 yılında Almancaya, MacKenzie tarafından 1984 yılında İngilizceye çevirisi yapılmıştır⁵⁹.

1.4.9. Erdeşîr Nâme: Erdeşîr nâmenin tam metni ibn Miskeveyh'in *Tecârûbe'l-Umem* kitabında yer almaktadır. Bu kitap Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesinde 1608 numarayla kayıtlıdır. Bunun yanında İranlı mecusi bir yazar olan Şâhin Şîrâzî tarafından Eşter kitabıyla birleştirilerek 14. yüzyılın ilk çeyreğinde yeniden derlenmiştir. Kitapta bahsedilen Erdeşîr, Keyânî hükümdarı Key Erdeşîr'dir. Eski İran tarihinin mitolojik dönemlerinden bahseden hikâyelere ve İran-Tûrân savaşlarına yer verir. Kitap ayrıca Keyânî hükümdarı Erdeşîr ve Mezopotamya hükümdarı Nabukednazar (MÖ. 605-562) arasındaki irtibattan bahseder. Bunun yanında eserde Erdeşîr'in Ester adındaki Yahûdî bir kadınla evlenmesi ve Yahûdîlerin Mezopotamya ile İran coğrafyasındaki serüvenleri anlatılır⁶⁰.

1.4.10. Rüstem ü İsfendiyâr: Eski İran'a ait halk söylencesi olan Rüstem ü İsfendiyâr, şâhnâmeler aracılığıyla günümüze kadar ulaşmıştır. Bu söylence mitolojik dönem İran tarihini oluşturan Keyânîler dönemiyle ilgili olaylara yer verir. Batı İranlılar ile Doğu İranlılar arasındaki mücadeleler ve bunun yanında İran-Tûrân savaşlarına yer verir. Şâhnâme'nin geniş bir şekilde yer verdiği bu hikâye Se'âlibî'nin, *Gureru'l-Ahbâr* (s. 170-263 arası) kitabında da geniş bir şekilde yer bulmuştur. Ayrıca İbn Miskeveyh, *Tecârûbe'l-Umem* (s. 83-87 arası); Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr* (s. 51-55 arası),

⁵⁷ Sykes, *A History of Persia*, s. 506.

⁵⁸ Mary Boyce, "Ayâdgâr ı Zarērân", *EI*, vol. III, fasc. 2, 1987, s. 128-129.

⁵⁹ Bkz. Aynı yer. Ayrıca bkz. *Ayâdgâr ı Zarērân* (Yâdigâr-ı Zerîrân), Metnî Hemâsî ez Dovrâne Kohen, (Bergerdân: Jâle Âmûzgâr), İntişârâte Mo'in, Tehrân, 1392(hş).

⁶⁰ A. Netzer, "Ardeşîr Nama", *EI*, vol. II, fasc. 4, 1986, p. 385.

Kazvîni, *Asâr-ı Güzide* (s. 93-94 arası) kitabında Firdevsi'nin *Şâhnâme*'sindekine yakın bir şekilde kısmen bu hikâyeye yer vermişlerdir⁶¹.

1.4.11. Bîżan Nāma (Bijen-nāme): Antik dönem İran tarihi hakkında yazılmış 1.900 beyitten oluşan epik bir şiirdir. Ebû'l-A'lâ Atâ b. Ya'kûb tarafından derlenmiştir. Büyük oranda *Şâhnâme*'de yer alan Bijen ve Menîje hikâyesinden alınmıştır. Firdevsi'de bulunmayan bilgilere de yer vermiştir. Hikâye genel anlamda İran-Tûrân mücadelesine yer vermektedir. Bîjennāme ile ilgili bir birine yakın iki el yazması bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi XVIII. yüzyılda yazılmış olan bir nüsha olup British Museum'da 199 referans numarasıyla kayıtlıdır. Bir diğeri ise Herman Ethe'nin, *Persian Manuscripts of Bodleian Library* adlı koleksiyonunda yer almaktadır⁶².

1.5.) Bilimsel Eserler: Sâsânîler dönemi yazılı kaynakları içerisinde felsefi, hukukî, sanatsal ve bilimsel kitapların varlığı çok önemli bir yer tutar. Fakat bu kaynaklar maalesef günümüze kadar ulaşmamışlardır. Sâsânîler dönemi İran'ında yaşayan Hindistanlı hekim Şannak'ın ilaçlarla ilgili olarak yazmış olduğu *Kitab-ı Şannak; Sageseran* (Saka büyükleri) günümüze bazı pasajları ulaşan nadide eserlerden birkaçıdır. Günümüze kadar nüshaları ulaşan bazı eserler aşağıda verilmiştir.

1.5.1. Mādayān ī Hazār Dādestān (Mâtekân Hazâr Dâdestân/Binbir Hukuk Kitabı): Sâsânîler dönemine ait en önemli hukuki metindir. Bu dönem İran yasaları hakkında bilgi vermesi açısından önemli bir yere sahiptir. Tek metin nüsha halinde değildir. İran sarayında farklı dönemlere ait yazışmalar ve tutanakların bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu belgeler II. Hüsrev döneminde yargıçlık görevinde bulunan din adamlarından Ferruhmend Behrâm tarafından bir araya getirilerek 41 bölümden oluşan tek metin haline getirilmiştir. İslâm sonrası dönemde bu nüsha Arapça numaralandırılarak muhafaza edilmiştir. Buna rağmen günümüzde birinci bölüme ait 4 varak kayıptır. Hindistan'ın Poona kenti Hataria kütüphanesinde bulunan en eski nüshası ilk defa Hindistanlı bilim adamı Modi tarafından 1901 yılında *MHD* koduyla neşredilmiş ve tanıtımı

⁶¹ Kitapların tam künyesi için klasik kaynaklar kısmını müracaat ediniz. Ayrıca bkz. *Vīs u Rāmîn: A Parthian Romance (Conclusion)*, V. Minorsky, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, vol. XII, no. 1, 1947, p. 20-35.

⁶² Hermann Ethe and Ed. Sachau, *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindûstânî and Pushtû Manuscripts in the Bodleian Library*, Part I (The Persian Manuscripts), At The Clarendon Press, Oxford, no. 1979, 1889, 1126. William Hanaway, "Bijen-Nama", *EI*, vol. IV, fasc. 3, 1989, s. 310; Tahsin Yazıcı, "Câm-ı Cem", *TDVİA*, c. 7, İstanbul, 1993, s. 42.

yapılmıştır. Daha sonra 1912 yılında Tehmuras D. Anklesaria tarafından *MHDA* koduyla tekrar neşredilmiştir⁶³.

1.5.2. Frahang ī Pahlawīg (Ferheng-i Pehlevî/Pehlevîce Sözlük): Pehlevîce sözlüğün en eski nüshasına ait tek sayfa IX. yüzyıla ait olduğu zannedilen ve Turfan'da ele geçirilen bir metindir. Günümüzde bu sözlüğe ait tam metinler Kopenhag, Paris, Bombay ve Oxford'da bulunmaktadır. Sözlükteki Ârâm, Sümer, Asur ve Parth kökenli sözcüklerin Sâsânîler dönemi konuşma dili olan Züvriş diliyle telaffuzlarının verilmesi ve sözlükte kullanılan Pazand alfabesi sözlüğün Sâsânîler döneminde yazıldığını veya en azından yeniden gözden geçirildiğini göstermektedir. Günümüzdeki mevcut nüshalar XV. yüzyıla aittir. Abraham Anquetil Duperron tarafından bulunan en eski nüsha Paris Ulusal Kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu nüsha Duperron tarafından Fransızcaya çevrilmiştir⁶⁴. Ayrıca Hoşangi Jamaspi Asa ve Martin Haug'un bu nüsha üzerine sözlük çalışmaları bulunmaktadır. Bu sözlüğün K25 koduyla Kopenhag'da bulunan nüshasının Danimarkalı iranolog Arthur Kristensen tarafından tıpkıbasımı yayınlanmıştır. Ayrıca 37 varaktan oluşan K32 kodlu bir nüshası da aynı kütüphanede bulunmaktadır.

1.5.3. Frahang ī Oīm-ag (Ferheng-i Oīm-ag): Diğer bir Pehlevîce sözlük ise Ferheng-i Oīm-ag'dır⁶⁵. Bu sözlük Hint Bundahišn'inin iki bölümünde yer alan Pazand Pehlevîce bir sözlüktür. Sözlüğün ilk baskısı Anquetil Duperron tarafından 1771 yılında yayınlanmıştır. Daha sonra Destur Hoşengi Jamasp Asa ve Martin Haug tarafından 1867'de *An Old Zand-Pahlavi Glossary* adıyla şerh edilerek yeni baskısı yapılmıştır⁶⁶. Bu sözlük Kopenhag Kraliyet Kütüphanesinde, K20 ve M51 kodlu orjinal kopyalarda yer almaktadır⁶⁷. Sözlük, Sâsânîler dönemi Avestâ'sının yazılmış olduğu Pazand alfabesine göre hazırlanmıştır. Bu sözlük çalışmasında Ârâm alfabesiyle yazılmış Pehlevîce ile Pazand Pehlevîce arasında karşılaştırma yapılması da çalışmaya ayrı bir önem katmıştır.

⁶³ *Mâtakdân i Hazâr Dâstân*, (Farraxvart i Vahrâmân), Introduction, Transcription and Translation of the Pahlavi Text, Notes, Glossary and Indexes by Anahit Perikhanian, Mazda Publishers, New York, 1980; Maria Macuch, "Madayan i Hazar Dadestan", *EI*, July 20, 2005; Pigulskaya ve diğerleri, *Târihe Êrân*, s. 64.

⁶⁴ Claud Field, *Persian Literature*, Herbert and Daniel 95, New Bond Street, W., London. 1940, s. 1.

⁶⁵ Meşkûr, *Nâme-yi Bâstân*, s. 527.

⁶⁶ Bkz. D. H. Jamaspasa and Martin Haug, *An Old Pahlavi-Pazand Glossary*, Published by Order of the Government of Bombay, Bombay and London, 1870.

⁶⁷ William W. Malandra, "Frahang i Oim", *EI*, vol. X, fasc. 2, 2000, s. 123.

1.5.4. Sûr Saxwan (Sûr Suhan): "Ziyafet konuşması" anlamına gelen *sûr suhan* Sâsânîler dönemi saray şölenlerinde düzenlenen törenlerde yapılan konuşmalara verilen isimdir. I. Hüsrev döneminde gelenek haline gelen bu konuşmalar kendisinden sonra yazılı metin haline getirilmiştir. Konuşma sanatına dair inceliklere yer veren *sûr suhan* ayrıca saray konuşma adabını göstermesi açısından önemli bir yere sahiptir. Öğretici öğelere yer vermesi açısından aynı zamanda *enderznâme* türünde de kabul edilmektedir. Metinde şölen sırasında yer alan protokol üyelerinden bahsetmesi, Sâsânî sarayındaki bakanlar, din adamları, müdürler, komutanlar ve idari görevliler arasındaki hiyerarşik dağılım ile ilgili bilgiler sunması açısından önemli bir yere sahiptir. *Sûr suhan* metni, Jamasp Asana'nın MK koleksiyonunda yer alan metinlerinden bir tanesidir. Bu koleksiyonun 160 varakı *sûr suhana* aittir. İlk defa Cihângîr Tavâdia tarafından 1935 yılında İngilizceye, Sa'îd Orian tarafından 1992 yılında günümüz Farsçasına tercümesi yapılmıştır⁶⁸.

1.5.5. Wizîdagîhâ i Zâdspram (Vizîdagîhay-i Zâdspram): IX. yüzyıl Mazdeist din adamlarından olan Zadspram b. Cevâncem tarafından derlenmiş antolojik bir çalışmadır. Konuları Bundahişn ile aynı olmakla beraber Zend'in kayıp bölümlerinden pasajlar içermesi bakımından önemlidir. Zurvanist kaynaklardan beslendiği için heretik yaklaşımlara sahiptir⁶⁹. Bu eserin XVI. yüzyıla ait olan bir nüshası K35 koduyla Kopenhag yazma eserlerde yer almaktadır. Bu nüsha üzerinden Anklesaria, Gignoux ve Tafazzoli tarafından neşirleri yapılmıştır⁷⁰. E. W. West tarafından *Sacred Books of the East* serisinde *Vizîdagîhay-i Zâdspram*'in bazı kısımlarının çevirisine yer verilmiştir. Bu çalışma Mazdeizm'e dair inanç sistemlerinden bahsetmekle beraber dünyanın yaratılışı, insanın doğası ve ruhla ilgili felsefî yaklaşımlar ortaya koyar⁷¹.

1.5.6. Şahrestānîhâ i Ērānšahr: Jamasp Asana'nın MK koleksiyonunda yer alan Pehlevîce eser, Sâsânîler döneminde kaleme alınmıştır. Fakat İslam sonrası dönemde bu çalışmaya eklemeye yapıldığı görülmektedir. Mitolojik dönem İran hükümdarları, Parthlar ve Sâsânîler dönemi İran hükümdarları tarafından İran coğrafyası üzerinde kurulan şehirlerden bahseder. Türk tarihiyle alakalı bilgilere yer vermesi açısından da önemlidir. Bu metin MK

⁶⁸ Touraj Daryaei, "Sur-Saxwan", *EI*, August 16, 2017.

⁶⁹ *Vizîdagîhâ i Zâdspram*, Translated by E. W. West, from *Sacred Books of the East*, v. 5, 46, and 37, Oxford University Press, 1880, 1897 and 1892, (Edited by Joseph H. Peterson, 1995), p. i.

⁷⁰ Philippe Gignoux, "Zadspram", *EI*, July 20, 2005.

⁷¹ Bkz. Boyce, "Middle Persian Literature", s. 42; Yıldırım, "İran Mitolojisi", s. 34.

koleksiyonunun 16b ve 26a varakları arasında yer almaktadır⁷². Touraj Daryae'e'nin bu metinle ilgili bir kitap çalışması bulunmaktadır⁷³.

Bunların yanında Storey'in katalogunda büyük ihtimalle I. Hüsrev döneminde kaleme alınan fakat İslâm sonrası dönemde İslâmî sürümleri ortaya çıkan *Muhtasar-ı Mufîd* ve *Nasîhat-nâme i Sârûq i Hakîm* adlarıyla tıp bilimi üzerine yazılmış iki kitap daha bulunmaktadır. Bu kitaplardan *Muhtasar-ı Mufîd*'e ait 1240/1824-5 yılına ait eski bir nüsha Taşkent Akademisinde I 537 numarayla kayıtlıdır. *Nasîhat-nâme i Sârûq i Hakîm* adlı kitaba ait bir nüsha ise Fonahn no. 108, Berlin 14 (45) şeklinde kayıtlıdır⁷⁴.

1.6.) Dini Eserler: Sâsânîler dönemi dini eserleri genel anlamda *Avestâ* etrafında yazılan kitaplardır. *Avestâ*'nın *Yasna*, *Visperad* ve *Vendîdâd* gibi bölümleri ile bunlara ek olarak yazılan *Nerengistân* ve *Hirbadistân* isimli risaleler; *Bundahiş* ve *Dinkard* gibi önemli dini metinler önemli bir yer tutar⁷⁵. Sâsânîler dönemi din adamları, dini metinleri Ârâm alfabesinin yanında Pazand alfabesiyle de yazmışlardır. Sâsânîler döneminde icat edilen bu dile "din debîrî" adı da verilmiştir. Pazand alfabesiyle yazılmış bir takım dini metinler günümüze kadar ulaşabilmiştir. Sâsânîler döneminde kaleme alınmış dini metinlerin toplam bir buçuk milyon sözcükten oluştuğu ifade edilmektedir⁷⁶.

1.6.1. Avestâ (Avestâ): Eski *Avestâ*'nın doğu İran diliyle yazılmış olduğu ve bu dilin Sanskritçeye yakın bir dil olduğu ifade edilir. Fakat günümüzdeki *Avestâ*'nın, Sâsânîler döneminde ortaya çıkmış olduğu kesin bir şekilde bilinmemektedir⁷⁷. *Avestâ*'nın *Gata*, *Yasna*, *Yeşet*, *Visperad*, *Horde Avestâ* ve *Vendîdâd* adı verilen bölümleri vardır⁷⁸. *Avestâ*, Hint kökenli *Rig-Veda* ile

⁷² Dastur Jamaspi Minocheherji Jamasp-Asana, *The Pahlavi Texts* (Contained in the Codex MK copied in 1322 AC by the Scribe Mehr-Âwân Kaî-khûsrû), c. II, an introduction by Behramgore Tahmuras Anklesaria, Fort Printing Press, Bombay, 1913, s. 3, 16, 17.

⁷³ Bkz. Touraj Daryae, *Šahrestānīhā ī Ērānšahr* (A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History With English and Persian Translations and Commentary), Mazda Publishers, Inc. - Costa Mesa, California, 2002.

⁷⁴ C. A. Storey, *Persian Literature A Bio-Bibliographical Survey*, v. II, part 2, E. Medicine, Published with the Aid of the Wellcome Trust by the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland Sole Agents, London, 1971, s. 195.

⁷⁵ Cornelis Petrus Tiele, *The Religion of the Iranian Peoples*, I, (Translated by G. K. Nariman), The Parsi Publishing Co., Bombay, 1912, s. 15vd.

⁷⁶ Sykes, *A History of Persia*, s. 506.

⁷⁷ Tiele, *The Religion of the Iranian Peoples*, s. 8; Boyce, "Middle Persian Literature", s. 33, 34.

⁷⁸ Bkz. *Avestâ*, Kohenterin Sorûdhâ ve Metinhâye Îrânî, (Gozâreş ve Pejûheş: Celîl Dûstkhâh), İntişârâte Morvârîd, 1379(hş).

benzer yönlerle sahiptir. Bu durum *Avestâ* ile *Rig-Veda*'nın İranlı topluluklarla Hint topluluklarının henüz birbirine yakın oldukları dönemin mahsulü olduğunu gösterir⁷⁹. *Avestâ*'nın kelime anlamı olarak çok farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bu isme verilen anlamların sonradan gerçekleştirilen tanımlamalardan geldiği görülmektedir. Eski yazıtlarda *Avestâ* için belirtilen *abastam* tabiri bu tanımın yeni Farsçadaki *avihten* sözcüğüyle alakalı olduğunu akla getirir⁸⁰. On iki bin hayvan derisi üzerine yazılarak asıldığı için asılı anlamına gelen *abiste*, *aviste* kavramıyla ifade edilmiş olabileceği ihtimali yüksektir⁸¹. Nitekim Pazand dilindeki karşılığı *avastak* şeklindedir⁸². Fakat modern araştırmacılar *Avestâ* isminin anlamına "hukuk, doğru bilgi" gibi anlamlar yüklemişlerdir.

Avestâ'nın Yahudi asıllı Fransız indolog Abraham Hyacinthe Anquetil Dupéron tarafından 1761 yılında ilk olarak Fransızcaya tercümesi yapılmıştır⁸³. *Avestâ*'nın yeni Farsçaya çevirisi 1926 yılında İbrahim Pûrdavûd tarafından yapılmıştır⁸⁴. Pazand alfabesiyle yazılmış şu anki en eski *Avestâ* 1268 yılına ait olup K7a koduyla Kopenhag Üniversitesi Kütüphanesinde bulunmaktadır⁸⁵. Bu metinde *Avestâ*'nın *Yasna* ve *Vendîdâd* adlı bölümleri ile *Avestâ*'nın açıklaması olan *Zend* kısmı Pehlevîce olarak yer almaktadır. Bu metnin farklı nüshaları Londra, Kopenhag ve Bombay'da bulunmaktadır⁸⁶. Rask (1787-1832) ve Westergaard (1815-1878) tarafından Hindistan ve İran'da ele geçirilen 43 el yazması *Avestâ*, Kopenhag Kraliyet

⁷⁹ Elizabeth A. Reed, *Persian Literature: Ancient and Modern*, S. C. Griggs and Company, Chicago, 1893, 109vd; Field, 1940, s. 4.

⁸⁰ Dara'ya ait Behistun kitabesinde *abastam* şeklinde geçmektedir. Bkz. Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, I, s. 78.

⁸¹ *Avestâ* sözcüğünün Pehlevicedeki telaffuzu *avistak* şeklindedir. İskit kökenli topluluklarda halen daha asılı duran nesneler için *aviste* (asılı) kavramı kullanılır. *Avistak* lafzı için bkz. Müller and West, *The Sacred Books of the East*, vol. 5, x. *Abestag* tabiri için bkz. D. N. MacKenzie, *A Concise Pahlavi Dictionary*, Oxford University Press, New York, London, Toronto, 1971, s. 3.

⁸² Almut Hintze, "Avestân Literature", *A History of Persian Literature*, v. XVII, (General Editor: Ehsan Yarshater), *The Literature of Pre-Islamic Iran*, (Edited by Ronald E. Emmerick, Maria Macuch), Sponsored by Persian Heritage Foundation, (New York) and Centre for Iranian Studies, Columbia University, London and New York, 2009, s. 1; Ahmed Tefazzolî, *Târîhe Edebiyâte Îrân Pîş ez Eslâm*, (Be Kûşeşe Dr. Jâle Âmûzgâr), Ketâbhâneye Milliye Îrân, Tehrân, 1376(hş), s. 35.

⁸³ Tiele, *The Religion of the Iranian Peoples*, s. 14; Browne, *A Literary History of Persia*, I, p. 43; Nimet Yıldırım, "Zerdüş'tün Kutsal Kitabı Avestâ", *İÜ Şarkiat Mecmuası*, S. 18, İstanbul, 2011, s. 149; Reed, *Persian Literature*, s. 115, 116.

⁸⁴ *Avestâ*'nın bir bölümü olan *Yasnâ*'nın Bombay baskısı için bkz. *Yasnâ*, (Tefsîr ve te'lîf İbrâhîm Pûrdâvûd), ez silsile-i intişârât-ı encümen-i Zertuş'tîyân-i Îrânî Bombay, 1938.

⁸⁵ Yıldırım, "Zerdüş'tün Kutsal Kitabı Avestâ", s. 154.

⁸⁶ Müller and West, *The Sacred Books of the East*, v. 5, p. xxi.

Kütüphanesinde yer almaktadır. Bunların yanında *Avestâ*'nın 1351, 1572 ve 1600 tarihli bazı nüshaları aynı kütüphanede K20, K35 ve K43 kod numarasıyla yer almaktadır. K20 koduyla kayıtlı olan nüsha Pehlevîce olup 178 varaktan oluşmakla beraber 5 adet varağı (1, 121, 145, 154, 155) eksiktir.

1.6.2. Yasna: Avestâ'nın en eski kısımlarını havi olan bölümdür. Kelime anlamı olarak "tapınma ve yakarma" anlamına gelmektedir⁸⁷. Yetmiş iki kısımdan oluşur ve Mazdeizm inancına göre icrâ edilen ibadetlerde okunan dua ve ilahileri barındırır⁸⁸. İlk on yedi bölümü eski *Avestâ* diliyle yazılmıştır. Bu kısımların İskender istilasından sonra *Avestâ*'nın ortadan kaldırılmasıyla beraber bozulmadan söylene haliyle yazıya dökülene kadar aslı diliyle ulaşmış olması tuhaf olarak karşılanır. *Yasna*'nın mevcut en eski nüshası 1323 yılına tarihli olup K5 ve J2 numaralarıyla Kopenhag Kraliyet Kütüphanesinde yer almaktadır. Mihriban Keyhüsrev tarafından yazılan K5 nüshası 327 varaktan oluşmakla beraber bu nüshanın 76 varağı eksiktir. Bununla beraber K6 kodlu nüshası Sanskritçe diliyle XI. yüzyılın sonlarında Neryosang Dhaval tarafından yazılmış olup 437 varaktan oluşmakla beraber *Yasna*'nın bütün kısımlarını içermektedir.

1.6.3. Yaşt (Yeşet): Günümüze ulaşan kısımları yirmi bir bölümden oluşmaktadır. Yeşet, "dua, yakarış, tapınma, ibadet" anlamlarına gelmektedir. Antik dönem İran'ın kutsal varlıkları için okunan ilahilerini barındırır. Avestâ'nın bu kısımları mitolojik dönem İran tarihi hakkında vermiş olduğu bilgilerden dolayı önemli bir yere sahiptir. *Horde Avestâ* ve *Yeşet*lerin içinde bulunduğu bir mecmua K12 koduyla Kopenhag Kraliyet Kütüphanesinde yer almaktadır. Bununla birlikte 1721 tarihli 55 varaktan oluşan *Farvardin Yaşt* nüshası K13 ve K14 koduyla aynı kütüphanede kayıtlıdır⁸⁹.

1.6.4. Visperad: Dini merasimlerde *Yasnalarla* birlikte okunan dua ve ilahilerdir. Bundan dolayı *Avestâ*'nın *Yasna* adı verilen kısmına ek yapılmıştır. *Visperad* yirmi dört bölümden oluşmaktadır⁹⁰. Kirman'da, Vehmard b. Ferîdûn tarafından 1723 tarihinde yazılan ve Kopenhag Kraliyet Kütüphanesinde K4 koduyla kayıtlı olan *Avestâ* nüshası *Visperad*'ı

⁸⁷ Tefazzolî, *Târîhe Edebiyâte Îrân Pîş ez Eslâm*, s. 40.

⁸⁸ Yıldırım, "Zerdüş'tün Kutsal Kitabı Avestâ", s. 164, 165; Hintze, "Disseminating the Mazdayasnian Religion", s. 3.

⁸⁹ Kitap için bkz. *The Sîrozahs, Yaşts and Nyâyiş*, (The Zend-Avestâ Part II), (Translated by James Darmesteter), The Sacred Books of the East, Translated by Various Oriental Scholars and Edited by F. Max Müller, vol. XXIII, At the Clarendon Press, Oxford, 1883.

⁹⁰ Hintze, "Disseminating the Mazdayasnian Religion", s. 36; Yıldırım, "Zerdüş'tün Kutsal Kitabı Avestâ", s. 166.

içermektedir. Bunun yanında K7a kodlu nüsha *Visperad'*ın Pehlevî dilinde kısa bir metnini içermektedir.

1.6.5. Khordeh Avestâ (Hôrde Avestâ): "Küçük Avestâ" anlamına gelmektedir⁹¹. Bir nev'i dû'a mecmû'asıdır⁹². Sâsânîler döneminde Pazand alfabesiyle yazılmış olan bu mecmû'a, II. Şâpûr'un (309-379) hükümdarlığı döneminde din adamlarından Adurbâd Mihraspând tarafından kaleme alınmıştır. 30 varaktan oluşan *Hôrde Avestâ*'nın Gucerât diliyle yazılmış bir nüshası K7c koduyla Kopenhag Kraliyet Kütüphanesinde yer almaktadır. Yine aynı kütüphanede K18, K18a, K18b, K18c kodlarıyla *Hôrde Avestâ*'nın farklı nüshaları da bulunmaktadır.

1.6.6. Vendîdâd (Vendîdâd): *Fergerd* adı verilen yirmi iki bölümden oluşmaktadır. *Vendîdâd* "devlerden (şeytanlardan) sakınma" anlamına gelir. Bu bölüm, Mezdeizm dininin helal ve haramlarından, sosyal ve dini anlamdaki hassasiyetlerinden bahseder. Pehlevî dilindeki en eski *Vendîdâd* nüshası 1324 tarihli olup K1 ve L4 koduyla Kopenhag Kraliyet Kütüphanesinde yer almaktadır. K1 kodlu nüsha; Hirbâd Mihribân Keyhüsrev tarafından yazılmış olup K7 koduyla aynı kütüphanede kayıtlı bulunan ve Rüstem Mihribân tarafından 1323 yılında istinsah edilen nüshadan iktibasla yazılmıştır⁹³.

1.6.7. Dênkârd (Dînkârd): "Din işleri" anlamına gelen Dînkârd, Pehlevîce yazılmış 10 ciltlik bir eserdir. Fakat günümüze 1. ve 2. ciltleri ulaşabilmiştir⁹⁴. Sâsânîler dönemi kültür ve medeniyetine ait eserlerin IX. yüzyılda Abbasi hükümdarı Me'mûn'un emriyle Arapçaya çevrildiği dönemde Azerfernebâg b. Ferruhzâd tarafından yazıya dökülmesiyle ortaya çıkmıştır⁹⁵. Bu kitabın içerisindeki bilgiler ilk olarak Sâsânîler dönemi din adamları olan *mûbadlar* tarafından kaleme alınmıştır. Bir ansiklopedik çalışma şeklindedir⁹⁶. Kitap Mazdeizm inançları, gelenek ve göreneklerin yanında tarihi bilgiler vermesi açısından da önemlidir. Fakat verilen tarihi bilgiler genelde mitolojik öğeleri içerisinde barındırır. Dînkârd'ın günümüze

⁹¹ Tiele, *The Religion of the Iranian Peoples*, s. 16.

⁹² Tefazzolî, *Târîhe Edebiyâte Irân Piş ez Eslâm*, s. 41.

⁹³ Kitap için bkz. *The Vendîdâd of the Zend-Avestâ*, Part I, (Translated by James Darmesteter), *The Sacred Books of the East*, (Translated by Various Oriental Scholars and Edited by F. Max Müller), vol. IV, Second Edition, At The Clarendon Press, Oxford, 1895.

⁹⁴ Yıldırım, "İran Mitolojisi", s. 33.

⁹⁵ J. De Menasce, "Zoroastrian Literature After the Muslim Conquest", *The Cambridge History of Iran*, v. IV, (The Period from the Arab Invasion to the Saljuqs), (Edt by R. N. Frye), Cambridge University Press, 2008, s. 544.

⁹⁶ Herzfeld, *Archaeological History of Iran*, s. 99; Yıldırım, "Zerdüş'tün Kutsal Kitabı Avestâ", s. 151. Ayrıca kitap için bkz. *Ketâbe Sevvom Dînkêrd*, (Gozârende: Jean Pierre de Menasce), (Trc. Ferîdûn Fazîlet), İntişârâte Mehr Âyîn, Tehrân, 1384(hş).

ulaşan en eski nüshası 1659 yılında Gucerât diliyle yazılmış olanıdır. Bu nüsha Bombay'da B55 koduyla kayıtlıdır.

1.6.8. Bundahišn (Bundahišn): Sâsânîler dönemi *Avestâ*'sı olan *Zend*'in bir bakıma özetidir. Sözcük anlamı olarak *Bundahišn*'in "ilk yaratma" anlamına geldiği zannedilmektedir⁹⁷. *Bundahišn*'in temel kaynakları Sâsânîler döneminin kayıp *nesek*⁹⁸leri olan *Dâmdâd* ve *Çirdâd* olarak kabul edilmektedir⁹⁹. Mitolojik dönem İran tarihi hakkında verdiği bilgiler önemli bir yere sahiptir. Sâsânîler dönemi İran tarihi ve sosyal yapısıyla ilgili kıymetli bilgiler verir. IX. yüzyılda tekrar kitap haline getirilmiş olan Bundahišn, J. Darmesteter tarafından Fransızcaya çevrilmiştir. Avrupa dillerine ilk defa Anquetil Duperron tarafından 1761 yılında çevirisi yapılmıştır. M6 koduyla ifade edilen ve Bombay'dan getirilen Bundahišn'in bu nüshası Münih Eyalet Üniversitesinde Haug koleksiyonunda No.6 olarak kayıtlıdır¹⁰⁰.

1.6.9. Dadestan ī Menog ī Xrad (Mînû Hîred): Mazdeizm dinine ait inançlarla ilgili soru ve cevapların yer aldığı küçük bir mecmû'adır. "Bilgeliğin Ruhu" anlamına gelen bu metin altmış üç bölümden oluşmakla beraber altmış iki adet soruya verilen cevaptan oluşmaktadır. Asıl nüshası Pazand alfabesiyle yazılmış olan bu metnin İslâm sonrası dönemde yeni Farsçaya çevrildiği bilinmektedir. 1520 yılında yazılmış olan Pazand nüshası British Library'de L19 koduyla kayıtlı olup aynı nüshanın bir örneği Danimarka Kraliyet kütüphanesinde K43 koduyla kayıtlıdır. Bu nüsha, E. West tarafından 1871 yılında Pazand alfabesinden İngilizceye tercüme edilmiştir. Ayrıca 53 varaktan oluşan, Pehlevîce yazılmış K22 kodlu nüsha ile 168 varaktan oluşan, Pazand alfabesiyle 1662 yılında yazılmış K23 kodlu nüshası Kopenhag Kraliyet Kütüphanesinde yer almaktadır¹⁰¹.

1.6.10. Dādestān ī Dēnīg (Dādestān-i Denīg): "Dini hükümler" anlamına gelir. Bu nüsha 92 adet soru ve cevaptan meydana gelmektedir. Soru-cevap şeklinde olmasından dolayı bu metne *Pursiṣ Nāmag* (Soru

⁹⁷ Yıldırım, "İran Mitolojisi", s. 34.

⁹⁸ Sâsânîler dönemi *Avestâ*'sının 21 bölümden oluşan her bölümü için verilen isimdir. Kelime anlamı olarak *grup*, *demet*, *kısım* gibi anlamlara gelmektedir. Bkz. Henrik Samuel Nyberg, *A Manual of Pahlavi*, II, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1964, 136; MacKenzie, 1971, s. 58.

⁹⁹ Carlo G. Cereti, "Midle Persian Literature 1 Pahlavi", *EI*, August 5, 2013.

¹⁰⁰ *The Bundahiṣ, Bahman Yast, and Shayast Lâ-Shayest*, part I, Pahlavi Texts, (Translated by E. W. West), *The Sacred Books of the East*, Translated by Various Oriental Scholars, Edited by F. Max Müller, vol. V, At the Clarendon Press, 1880, p. xxi.

¹⁰¹ Nüsha için bkz. *Minoye Khured*, (Trc. Ahmed Tafazzolî), *Ferheng-i Îrân Bâstân, İntişârât-ı Bünyâd Ferhengi Îrân*, 1354. Ayrıca bkz. Sayyed Hossein Nasr ve Mehdi Aminrazawî, *An Anthology of Philosophy in Persia: From Zoroaster to 'Umar Khayyâm*, v. I, I. B. Tauris Publishers, London and New York, 2008, p. 44-52.

Kitabı) adı da verilmiştir. Westergaard'ın 1843 yılında Kirman'da bulunduğu Pehlevîce nüsha K35 koduyla Kopenhag Üniversitesi Kütüphanesinde kayıtlıdır¹⁰². Bu nüsha 1572 yılında Kirman Mecûsîlerinin reisi olan Guşnâm oğlu Menûçîhr tarafından yazılmıştır¹⁰³. Max Müller bu nüsha ile Bombay'da Dastûr Jamaspi Minochiharji'ye ait nüsha arasında bir karşılaştırma yapmıştır¹⁰⁴.

1.6.11. Bahman Yaşt (Behmen Yaşt): Ahuramazda ile Zerdüş't arasında geçen konuşmalar ve Zerdüş'tlük inancı çerçevesinde İran milletinin geleceğiyle ilgili öngörülere yer veren bir metindir. Sâsânîlere kadar mitolojik dönem İran hükümdarlarından bahsetmesi açısından önemlidir. I. Erdeşîr, I. ve II. Şâpûr, Behrâm Gûr ve I. Hüsrev dönemi olayları ile Mazdek hakkında verilen bilgiler bu metne Sâsânîler döneminde eklemeler yapıldığını göstermektedir. Ayrıca bu belge İranlıların; Araplar, Rumlar ve Türklerle ilişkileriyle ilgili bilgiler vermesi açısından da önemlidir. Bazı batılı yazarlar tarafından *Bahman Yaşt*'a Moğollar sonrası dönemde eklemeler yapıldığına dönük yaklaşımlar vardır. *Bahman Yaşt*'ın İran coğrafyasının üç ayrı milenyum içerisinde üç defa işgale uğrayacağından bahsetmesi; İran coğrafyasının Tûrânlılar, Selçuklular ve Moğollar tarafından işgaliyle ilgili olarak görülmektedir. *Behmen Yaşt*'a ait en eski nüsha K20 koduyla Paris ve Kopenhag'da bulunmaktadır. Ayrıca Münih Eyalet Kütüphanesinde Haug koleksiyonunda No.22 kaydıyla Pazand nüshası yer almaktadır. Bununla beraber Bombay Üniversitesi Kütüphanesinde 1676 yılında yazıldığı tespit edilen yeni Farsça yazılı bir nüsha No.29 koduyla kayıtlıdır. Bu nüsha, 1496 yılında Yezdli Rüstem İsfendiyâr adlı bir müstensih tarafından Pazand dilinden yeni Farsçaya aktarılan metindir¹⁰⁵.

1.6.12. Nerengistân: Kaynağını Avestâ'dan alan dini ve ahlaki öğütler veren bir mecmû'adır. Bu mecmû'a Pazand alfabesiyle yazılmıştır. *Nereng* sözcüğü "dini ayin, dua ve yakarma" anlamlarına gelmektedir. Bu metinde dinî rütûellerin kurallarıyla ilgili bilgiler verilir¹⁰⁶. Sâsânîler dönemi dini metinlerinin önemlileri arasındadır. 104 varaktan oluşan, 1836 yılında

¹⁰² *Dâdestân i Denîg*, Chapters 1-35, Transcription, Translation and Commentary, (Mahmoud Jaafari-Dehaghi), Thesis Presented to the University of London School of Oriental and African Studies, for the Degree of PhD, 1997, p. 10.

¹⁰³ Menasce, "Zoroastrian Literature After the Muslim Conquest", p. 546, 547.

¹⁰⁴ Müller and West, *The Sacred Books of the East*, v. 5, xlix; Ayrıca bkz. Nasr ve Aminrazawî, *An Anthology of Philosophy in Persia*, p. 35-43.

¹⁰⁵ Müller and West, *The Sacred Books of the East*, v. 5, p. lvii.

¹⁰⁶ Tefazzolî, *Târîhe Edebiyâte Irân Pîş ez Eslâm*, s. 62.

Pehlevî ve Pazand dilleriyle yazılmış K41 kodlu bir nüshası Kopenhag Kraliyet Kütüphanesinde bulunmaktadır.

1.6.13. Herbedestân: Bu metin de *Nerengistan* gibi *Avestâ* etrafında yazılmış dini bir metindir. Adını *hirbad* adı verilen din adamı sınıfından alır. Bu metin *hirbad* adı verilen din adamlarının dini eğitimleriyle ilgili olarak kaleme alınmıştır ve yirmi bölümden oluşur¹⁰⁷.

1.6.14. Škand Gumânîg Wizâr (Skand Gumânîg Vizâr): Bu metne ait 66 varaktan oluşan Pazand, Ârâmca ve Gucerât alfabeleriyle yazılmış bir nüsha K28 koduyla Kopenhag Kraliyet Kütüphanesinde yer almaktadır. Mazdeizm inancının temel ilkelerini ortaya koymak amacıyla yazılmıştır. Kitap, IX. yüzyılda Merdânferûh Hüzmüzdâzân tarafından derlenmiştir¹⁰⁸. Bu çalışmada Yahudilik ve Hristiyanlığa bir takım eleştirel savlar geliştirilmiştir. İslâm sonrası dönemden izleri de yapısında barındırır. Bu çalışmayı sonradan kaleme alıp derleyenler aynı zamanda tek tanrıcılık karşıtı görüşlerini de kitaba aktarmışlardır¹⁰⁹.

1.6.15. Çangranghâça-Nâma (Çangranghâçe Nâme): XIII. yüzyılda Behrâm Pâzdû'nun tespit edilemeyen eski bir dini nüshadan derleyerek hazırlamış olduğu bir metindir. Bu metinde Hindistan'da yaşayan Brahman Çangranghâçe'nin, Mazdeizm'in Hindistan'a ulaşmasıyla beraber bu din hakkında araştırma yapmak amacıyla İran'a gerçekleştirdiği seferden bahseder. Bu sefer sırasında adı geçen Brahman, Mazdeizm dininin kurucusu Zaster ve onun hamisi Guştâsb Şâh ile Mazdeizm hakkında münazaralar yapar ve sonunda bu dini kabul eder. Bu metnin son bölümünde İran'ın uğradığı İskender istilası ile Sâsânî hükümdarı I. Erdeşîr'den bahsedilmektedir. Bu metnin iki nüshası Fransa Milli Kütüphanesinde (Bibliothèque Nationale, Supplément Persan) 44 ve 48 referans numaralarıyla yer almaktadır¹¹⁰.

1.7.) Maniheizt Kaynaklar: Sâsânî devletinin kurulduğu ilk dönemde, İran coğrafyası üzerinde ortaya çıkan Maniheizm; kısa bir süre içerisinde

¹⁰⁷ Detaylı bilgi ve metnin orjinal nüshaları hakkında bilgi için bkz. Almut Hintze, "Disseminating the Mazdayasnian Religion; An Edition of the Avestân Herbedestan Chapter 5", *IRANICA* 17, (Edited by Werner Sundermann, Almut Hintze and François de Blois, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2009, p. 171-190; Firoze M. Kotwal, "Herbedestan", *EI*, vol. XII, fasc. 3, 2003, p. 227-228.

¹⁰⁸ Boyce, "Middle Persian Literature", s. 46vd; Menasce, "Zoroastrian Literature After the Muslim Conquest", p. 560.

¹⁰⁹ E. W. West, *The Pahlavi Texts Part 3, Sacred Books of the East*, vol. 24, (Dînâ-î Maînog-î Khîrad, Sıkand-Gûmânîk Vîgâr, and the Sad Dar), Global Grey Ebooks, 1885, p. 11.

¹¹⁰ Ethe and Sachau, *Catalogue of the Persian*, p. 1113, 1114; Jale Amuzgar, "Çangranghâça-Nama", *EI*, vol. IV, fasc. 7, 1990, p. 759-760.

İran sınırlarını aşarak, Atlas okyanusundan Çin'e kadar yayılmıştır. İran toprakları üzerinde ortaya çıkarak Sâsânîlerin resmi dinleri olan Mazdeizm'in uygulanış biçimine itiraz eden ve Sâsânî din adamlarını asıl Mazdeizm'den uzaklaşmakla itham eden Mani b. Patak'ın getirdiği din daha çok İran coğrafyasının dışında yayılma imkânı bulmuştur. Bu dönemde hem Mani tarafından ve hem de Maniheist bilginler tarafından yazılan bir takım eserler günümüze kadar ulaşma fırsatını bulmuşlardır. İbn Nedîm, Maniheistlerin Pehlevîce ve Süryânî alfabesinden yola çıkarak yeni bir yazı çeşidi oluşturduklarını ve "Mani yazısı" adını verdikleri bu yazıyla kitaplarını yazdıklarını rivayet eder¹¹¹. Kendisi yine Mani'nin yedi kitap yazdığını bunlardan bir tanesini Pehlevîce ve altı tanesini de Süryânca yazdığını söylemektedir.

1.7.1. Šābuhragān (Šāhpûragān): Mani'nin kendisinin yazdığı ve Sâsânî hükümdarı I. Šâpûr'a ithaf ettiği bir kitaptır¹¹². Bu nedenle kitaba "Šâpûr'a adanmış" anlamında *Šāhpûragān* adını vermiştir. Bu kitabın Ârâmcâ yazıldığı ve daha sonra Orta Farsçaya çevrildiği veya ilk olarak Orta Farsça yazıldığı daha sonraları Koptaca gibi farklı dillere çevrildiği yönünde iki ayrı yaklaşım vardır. İslâm sonrası dönem tarihçileri, Mani'nin bu kitabından çokça bahsetmişler ve kitaptan bazı alıntılar yapmışlardır. İbn Nedîm, Birûnî, Ya'kûbî ve Şehristânî *Šāhpûragān* hakkında bilgi vererek bu kitaptan bazı alıntılar yapan tarihçilerdir. İbn Nedîm, bu kitabın üç bölümden oluştuğunu rivayet etmektedir¹¹³. Bir bütün halinde günümüze ulaşmayan *Šāhpûragān*'a ait bazı nüshalar günümüze kadar gelmiştir. *Šāhpûragān* Pehlevîcenin dışında Koptaca, Soğdca, Uygurca, Çince, Süryânca olarak da yazılmıştır¹¹⁴.

1.7.2. Kephalaia: Greek ve Koptik dillerde "bölümler, temel konular" anlamına gelmektedir. Antik Mısır diliyle yazılmış Kephalaia¹¹⁵'ya ait iki büyük papirus günümüze kadar ulaşabilmiştir. Kephalaia'nın Yunan dilinden Koptacaya çevrildiği söylenir. Bu kitabın, V. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir. Mani'nin öğrencilerine ve taraftarlarına yazdığı mektuplar ile çeşitli konularda yazmış olduğu risalelerin derlenmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu kitap Mani'nin İran hükümdarlarıyla ilişkileriyle ilgili kıymetli bilgiler vermektedir. Maniheizm dininin talimatlarıyla alakalı olan bu kitap Mani'nin

¹¹¹ Muhammed İshak ibn Nedîm, *el-Fihrist*, (Trc. Muhammed Rıza Teceddüd), İntişârât-ı Esâtîr, Tahran, 1381(hş), s. 29, 30.

¹¹² Manfred Hutter, "Manichaeism in the Early Sasanian Empire", *NUMEN*, v. 40, n.1, Published by Brill, 1993, p. 4.

¹¹³ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 598.

¹¹⁴ Şinasi Gündüz, "Maniheizm", *TDVİA*, c. 27, Ankara, 2003, s. 575-577.

¹¹⁵ Hutter, "Manichaeism in the Early Sasanian Empire", p. 11.

ölümünden sonra taraftarları tarafından derlenerek kitap haline getirilmiştir¹¹⁶.

1.7.3. Köln Mani Kodeksi: Mısır, Asyut'ta 1969 yılında ele geçirilen 96 varak nüsha ile bazı parçalardan oluşan en eski Yunanca Maniheist metindir. Mani'nin öğretileri ve yaşamı anlatılmaktadır. Kitabın tamamının kaç sayfadan oluştuğu bilinmemektedir. Maniheist Asya metinlerinde Mani'ye ait olduğu düşünülen yedi kitaptan bazılarına ait nüshalar bu varaklarda yer almaktadır. Bu nüshalar Ön Asya dinler tarihi noktasında kıymetli bilgiler sunması açısından önemli bir yere haizdir. Fragmanların bölümleri Mani dini öğreticilerinin her birinin adını taşımaktadır. Mani'ye ait kısımlar ile kendisinden sonraki haleflerine ait nüshalarla beraber kitabın V. yüzyılda derlendiği anlaşılmaktadır. Çalışmanın Sâsânîlerin erken dönemi olan I. Erdeşir (224-241) ile I. Şâpûr (241-272) yıllarına dair dakik kronolojik bilgiler vermesi açısından önemli bir yere sahiptir¹¹⁷.

Sonuç

Sonuç olarak Sâsânîler dönemine ait yüzlerce bilimsel, edebi ve dini metinlerden günümüze kadar ulaşabilen 50 tanesi hakkında bilgi vermeye çalıştık. Bunların dışındaki metinlerin birçoğunun sadece isimleri günümüze kadar ulaşmışlardır. Maalesef eldeki kaynaklar 430 yıllık bir hanedanın, siyasi tarihi hakkında detaylı bir inceleme sunma açısından oldukça yetersizdir. Buna rağmen bu metinler araştırmacılara Sâsânîler dönemi İran kültür ve medeniyeti hakkında edebi, dini ve kültürel anlamda çok sayıda bilgi sunmaktadır. Sâsânîler dönemine ait metinleri; enderznâme (ayinnâme) gibi öğüt vermek amacıyla yazılan kitaplar, İran tarihi hakkında bilgi veren hudâyânâmeler, kârname adı verilen destansı yapıtlar, bilimsel metinler, edebi eserler, Mazdeizm ve Manihaizme ait dini metinler şeklinde tasnif edildiğini görmekteyiz. Sâsânîler dönemi İran kaynakları İslam sonrası dönemde Arap ve İran edebiyatı üzerinde etkilerini devam ettirmiştir. Bu etkiler farklı bir makale çalışmasında sunulduğu için bu çalışmada bu konudan çok fazla bahsedilmemiştir. Sâsânîler döneminin ana kaynakları incelendiğinde bu kaynakların ana dilinin Ârâm alfabesiye yazılmış Pehlevîce, Pazand Pehlevîce, Süryânca, Sanskritçe ve kısmen Helenistik Yunanca olduğu görülmektedir. Bundan dolayı Sâsânîler dönemi İran tarihi üzerine çalışma yapmak isteyen bir araştırmacının en az iki dil bilmesi gerekmektedir. Yeni Farsça'nın yanında Sâsânîler dönemi İran'ının yazı dili olan Pazand

¹¹⁶ Kephalaia'nın İng çevirisi için bkz. Sayyed Hossein Nasr, Mehdi Aminrazawi, *An Anthology of Philosophy in Persia: From Zoroaster to 'Umar Khayyâm*, v. I, I. B. Tauris Publishers, London and New York, 2008, p. 109-123.

¹¹⁷ Werner Sundermann, "Cologne Mani Codex", *EI*, vol. VI, fasc. 1, 1992, p. 43-46.

Pehlevîce veya Ârâmcâ yazılan Pehlevîce dillerinden en az bir tanesinin bilinmesi gerekmektedir. Bu döneme ait metinlerin modern batı dillerine çevrilmiş olması da göz önünde bulundurulduğunda; antik dillerden birisinin yerine Almanca, Fransızca ve İngilizce dillerinden en az bir tanesinin de bilinmesi araştırmacılar açısından yeterli olacaktır. Fakat dönemin metin dillerinden bir tanesinin bilinmesi araştırmacının sentez ve yorum gücünü artırması açısından zaruridir. Çünkü bu dönem metinleri üzerinde yapılan çalışmalarda çok sayıda tartışılan ve çözülemeyen konunun varlığı da bir gerçektir.

Kaynakça

Sâsânîler Dönemi İran Kaynakları

- Ardâ Virâf Nâme (Ardâvirâf)*, (Çev. Nimet Yıldırım), Pinhan Yayıncılık, 2011.
- Avestâ*, Kohenterin Sorûdhâ ve Metinhâye Îrânî, (Gozâreş ve Pejûheş: Celîl Dûstkhâh), İntişârât-ı Morvârîd, 1379(hş).
- Ayâdgâr i Zarerân* (Yâdigâr-ı Zerîrân), Metnî Hemâsî ez Dovrâne Kohen, (Bergerdân: Jâle Âmûzgâr), İntişârât-ı Mo'în, Tehrân, 1392(hş).
- Dâdestân i Denîg*, Chapters 1-35, Transcription, Translation and Commentary, (Mahmoud Jaafari-Dehaghi), Thesis Presented to the University of London School of Oriental and African Studies, for the Degree of PhD, 1997.
- Hüsrev Kabatan ü Ridak*, Mecelleye Mûsîkî, (Bergerdân ez metne Pehlevî: Îrec Melekî), ez intişârât-ı Honerhâye Zibâyî Keşver, Şomare 89-90, Doreye Sevvom, Tîr ve Mordâd, 1343(hş), ss. 2-22.
- Ketâbe Sevvom Dînkêrd*, (Gozârende: Jean Pierre de Menasce), (Trc. Ferîdûn Fazîlet), İntişârât-ı Mehr Âyîn, Tehrân, 1384(hş).
- Mâtakdân i Hazâr Dâtastân*, (Farraxvmart i Vahrâmân), Introduction, Transcription and Translation of the Pahlavi Text, Notes, Glossary and Indexes by Anahit Perikhanian, Mazda Publishers, New York, 1980.
- Minoye Khured*, (Tercome Ahmed Tafazzolî), Ferheng-i Îrân Bâstân, İntişârât-ı Bünyâd Ferhengi Îrân, 1354(hş).
- Şâyest nâ Şâyest*, (Metn-i be zebâne Parsî Meyâne; Pehlevîye Sâsânî), (Trc. Ketâyûn Mazdâpûr), Müeessesey-i Mutela'at ve Tahkikât-ı Ferhengî, Tehran, 1369(hş).
- Tansar-Nama* (The Letter of Tansar), (Trs. Mary Boyce), *Literary and Historical Texts From Iran* (Edt. G. Tucci and E. Yarshater), v. XXXVIII, Istituto Italiano Per IL Medio Ed Estremo Oriente, Roma, 1968.
- The Bundahiş, Bahman Yast, and Shayast Lâ-Shayest*, part I, Pahlavi Texts, (Translated by E. W. West), The Sacred Books of the East, Translated by

Various Oriental Scholars, Edited by F. Max Müller, vol. V, At the Clarendon Press, 1880.

The Sîrozahs Yaşts and Nyâyiş, (The Zend-Avestâ Part II), (Translated by James Darmesteter), The Sacred Books of the East, Translated by Various Oriental Scholars and Edited by F. Max Müller, vol. XXIII, At the Clarendon Press, Oxford, 1883.

The Vendîdâd of the Zend-Avestâ, Part I, (Translated by James Darmesteter), The Sacred Books of the East, (Translated by Various Oriental Scholars and Edited by F. Max Müller), vol. IV, Second Edition, at the Clarendon Press, Oxford, 1895.

Vîs u Râmîn: A Parthian Romance (Conclusion), V. Minorsky, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, vol. XII, no. 1, 1947, pp. 20-35.

Vizîdagîhâ î Zâdspram, Translated by E. W. West, from Sacred Books of the East, v. 5, 46, and 37, Oxford University Press, 1880, 1897 and 1892, (Edited by Joseph H. Peterson, 1995).

Yasnâ, (Tefsîr ve te'lîf İbrâhîm Pûrdâvûd), ez silsile-i intişârât-ı encümen-i Zertuştiyân-i Îrânî Bombay, 1938.

Klasik İslâm Tarihi Kaynakları

Firdevsî, *Şehnâme*, (Çev. Necati Lügal, Kenan Akyüz), MEB Yayınları, Şark İslâm Klasikleri:10, (Trs).

ibn İsfendiyâr, Behâ'eddîn Muhammed, *Târih-i Tâberistân: ez Ebtedâye Bonyâde Tâberistân tâ İstîlây-i Âl-i Zeyyâr*, (Tashih. 'Abbâs İkbâl), c. I-II, Taberestân, 2007.

ibn Nedîm, Muhammed İshak, *el-Fihrist*, (Trc. Muhammed Rıza Teceddüd), İntişârât-ı Esâtîr, Tahran, 1381(hş).

Asiklopedi Ve Sözlükler

MacKenzie D. N. (1971), *A Concise Pahlavi Dictionary*, Oxford University Press, New York, London, Toronto.

Nyberg, H. S. (1964), *A Manual of Pahlavi*, II, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

Kataloglar

Ethe, H. and Ed. SACHAU (1889), *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindûstânî and Pushtû Manuscripts in the Bodleian Library*, Part I (The Persian Manuscripts), At The Clarendon Press, Oxford.

Storey, C. A. (1971), *Persian Literature A Bio-Bibliographical Survey*, v. II, part 2, E. Medicine, Published with the Aid of the Wellcome Trust by the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland Sole Agents, London.

Tıpkıbasımlar ve Telifler

- Browne, E. G. (1900), "Some Account of the Arabic Work Entitled "Nihâyetü'l-Ereb fî Akhbârî'l-Furs wa'l-'Arab" Particularly of That Part Which Treats of the Persian Kings", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Published by the Society, London, ss. 194-259.
- Jamaspasa, K. M. and A. HİNTZE (2015), *The Pahlavi Codex MK*, Facsimile Edition, Harrassowitz Verlag.
- Jamaspasa, D. H. and M. HAUG (1870), *An Old Pahlavi-Pazand Glossary*, Published by Order of the Government of Bombay, Bombay and London.
- Jamasp-Asana, D. J. M. (1913), *The Pahlavi Texts* (Contained in the Codex MK copied in 1322 AC by the Scribe Mehr-Âwân Kaî-khûsrû), v. II, an introduction by Behramgore Tahmuras Anklesaria, Fort Printing Press, Bombay.
- Müller, M. and E. West (1880), *The Sacred Books of the East*, Translated by Various Oriental Scholars, And Edited by F. Max Müller, vol. 5, Oxford at the Clarendon Press, London.
- Nasr, S. H.; M. Aminrazawi (2008), *An Anthology of Philosophy in Persia: From Zoroaster to 'Umar Khayyâm*, v. I, I. B. Tauris Publishers, London and New York.
- Vahman, F. (1986), *Ardâ Wirâz Nâmag - The Iranian "Divina Commedia"*, Curzon Press, London.
- West, E. W. (1885), *The Pahlavi Texts Part 3, Sacred Books of the East*, vol. 24, (Dînâ-î Maînog-î Khirad, Sıkand-Gûmânîk Vîgâr, and the Sad Dar), Global Grey Ebooks.

Araştırma Eserler

- Browne, E. G. (1908), *A Literary History of Persia, From the Earliest Times until Firdawsî*, T. Fisher Unwin Ltd., London.
- Daryaei, T. (2002), *Šahrestānīhā ī Ērānšahr* (A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History With English and Persian Translations and Commentary), Mazda Publishers, Inc. - Costa Mesa, California.
- Field, C. (1940), *Persian Literature*, Herbert and Daniel 95, New Bond Street, W., London.
- Gholî, M. R. (2012), *Târîhe Sîyâsiye Īrâne Bâstân*, Sû'id.
- Hânlerî, P. N. (1365(hş)), *Tarihe Zabane Farsî*, c. I, Neşre Nov, Çaphâneye Ketîbe, Tehrân, s. 271vd.
- Herzfeld, E. E. (1935), *Archaeological History of Iran*, The Schweich Lectures of the British Academy, Published for the British Academy, By Humphrey Milford, Oxford University Press, London.

- Meşkûr, M. C. (1378(hş), *Nâmey-i Bâstân (Mecmû'aye Makâlât)*, (Thk. Sa'îd Mîr Muhammed Sâdık, Nâdire Celâlî), Tehrân.
- Piguluskaya, N. V. ve diğerleri (1353(hş), *Târîhe Îrân: ez Dovrâne Bâstân tâ Pâyâne Sedey-i Hicdehome Mîlâdî*, (Trc. Kerîm Keşâverzî), Tehrân.
- Pîrneyâ, H. (1306(hş), *Îrâne Bâstân: Târîhe Îrân ez Zemâne Besyâr Kadîm tâ Enkerâze Dolete Sâsânî*, Matba'aye Meclis, Tehrân.
- Pourshariati, P. (2008), *Decline and Fall of the Sasanian Empire; The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*, Published by I.B. Tauris, London-New York.
- Reed, E. A. (1893), *Persian Literature: Ancient and Modern*, S. C. Griggs and Company, Chicago.
- Sykes, P. M. (1915), *A History of Persia*, in two volumes -vol. I, Macmillan and Co. Limited St. Martin's Street, London.
- Tefazzolî, A. (1376(hş), *Târîhe Edebiyâte Îrân Pîş ez Eslâm*, (Be Kûşeşe Dr. Jâle Âmûzgâr), Ketâbhâneye Milliye Îrân, Tehrân.
- Tiele, C. P. (1912), *The Religion of the Iranian Peoples*, I, (Translated by G. K. Nariman), The Parsi Publishing Co., Bombay.

Makaleler ve Kitap Bölümleri

- Altungök, A., “Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslam Kültür ve Medeniyetine Etkileri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV/2, İzmir, 2014, ss. 445-487.
- Boyce, M. (1968), "Middle Persian Literature", *Iranian Studies*, (Handbook of Oriental Studies, Section 1, The Near and Middle East volume 4/1), Publisher Brill, pp. 31-66.
- Henning, W. B. (1950), "A Pahlavi Poem", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, v. 13, no. 3, pp. 641-648.
- Hintze, A. (2009), "Disseminating the Mazdayasnian Religion; An Edition of the Avestân Herbedestan Chapter 5", *IRANICA 17*, (Edited by Werner Sundermann, Almut Hintze and François de Blois), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, pp. 171-190; ... (2009) "Avestân Literature", *A History of Persian Literature*, v. XVII, (General Editor: Ehsan Yarshater), *The Literature of Pre-Islamic Iran*, (Edited by Ronald E. Emmerick, Maria Macuch), Sponsored by Persian Heritage Foundation, (New York) and Centre for Iranian Studies, Columbia University, London and New York, pp.1-71.
- Hutter, M. (1993), "Manichaeism in the Early Sasanian Empire", *NUMEN*, v. 40, no. 1, Published by BRILL, pp. 2-15.

- Grenet, F. (2009), "The Pahlavi Text Mâh i Frawardin roz i Hordad", *IRANICA* 17, (Edited by Werner Sundermann, Almut Hintze and François de Blois), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, pp. 161-170.
- Menasce, J. De (2008), "Zoroastrian Literature After the Muslim Conquest", *The Cambridge History of Iran*, v. IV, (The Period from the Arab Invasion to the Saljuqs), (Edt by R. N. Frye), Cambridge University Press, pp. 543-565.
- Yıldırım, N. (2011), "Zerdüş'tün Kutsal Kitabı Avestâ", *İÜ Şarkiat Mecmuası*, S. 18, İstanbul, ss. 147-170; ... (2002) "İran Mitolojisi", *Nüşa* (Şarkiyat Araştırmaları Dergisi), yıl II, sayı 7, güz, Ankara, ss. 19-44.

Ansiklopedi Maddeleri

- Amuzgar, J. (1990), "Çangranghaça-Nama", *EI*, vol. IV, fasc. 7, pp. 759-760.
- Bayrakdar, M. (1999), "ibn Miskeveyh", *TDVİA*, c. 20, İstanbul, ss. 201-208.
- Bernardini, M. (2003), "Haşt Beheşt (2)", *EI*, vol. XII, fasc. 1, pp. 49-51.
- Blois, F. de (2002), "Haft Peykar", *EI*, vol. XI, fasc. 5, pp. 522-524.
- Boyce, M. (1987), "Ayâdgâr i Zarerân", *EI*, vol. III, fasc. 2, pp. 128-129.
- Cereti, C. G. (2013), "Midle Persian Literature 1 Pahlavi", *EI*, August 5; ... (2011) "Kar-Namag i Ardaşir i Pabagan", *EI*, vol. XV, fasc. 6, pp. 585-588.
- Çağrıçı, M. (1993), "Câvîdân-Hired", *TDVİA*, c. 7, İstanbul, ss.176-178.
- Daneşpazuh, M. T. (1989), "Baz-Nâma", *EI*, vol. IV, fasc. 1, pp. 65-66.
- Daryaei, T. (2017), "Sur-Saxwan", *EI*, August 16, 2017.
- Durmuş, İ. (2008), "Reyhânî, Ali b. Ubeyde", *TDVİA*, c. 35, İstanbul, ss. 43-45.
- Erkal, M. (1999), "Hüsrev ü Şîrin", *TDVİA*, c. 19, İstanbul, ss. 53-55.
- Erkan, M. (1993), "Câmasbnâme", *TDVİA*, c. 7, İstanbul, ss.43-45.
- Gignoux, P. (2005), "Zadspram", *EI*, July 20.
- Gündüz, Ş. (2003), "Maniheizm", *TDVİA*, c. 27, Ankara, ss. 575-577.
- Hanaway, W. L. (1988), "Bahram V Gor in Persian Legend and Literature", *EI*, vol. III, fasc. 5, pp. 514-522; ... (1989) "Bijen-Nama", *EI*, vol. IV, fasc. 3, pp. 310; ... (1994) "Darab-Nama", *EI*, vol. VII, fasc. 1, pp. 8-9; ... (1999) "Fîrûzşâh-Nâma", *EI*, vol. IX, fasc. 6, pp. 639.
- Kanar, M. (2007), "Nizâmî-i Gencevî", *TDVİA*, c. 33, İstanbul, ss. 183-185.
- Kargar, D. and Eİr. (2017), "Kherad-Nameh", *EI*, vol. XVI, fasc. 3, pp. 241-243.
- Kotwal, F. M. (2003), "Herbedestan", *EI*, vol. XII, fasc. 3, pp. 227-228.
- Kurtuluş, R. (1999), "İbn İsfendiyâr", *TDVİA*, c. 20, İstanbul, ss. 93.

- Macuch, M. (2005), "Madayan i Hazar Dadestan", *EI*, July 20.
- Malandra, W. W. (2000), "Frahang i Oim", *EI*, vol. X, fasc. 2, pp.123.
- Moazzami, M. (2014), "Kusraw i Kawâdân ud Redak-EW", *EI*, October 7, 2014.
- Motlagh, J. K. (1988), "Bahram b. Mardansâh", *EI*, vol. III, fasc. 5, pp. 523-523.
- Netzer, A. (1986), "Ardaşir Nama", *EI*, vol. II, fasc. 4, pp. 385.
- Panaino, A. (2017), "Wizarisnî Çatrang ud Nihisn i New Ardaxsir", *EI*, 04 October
- Schimmel, A. (1989), "Amir Kosrow Dehlavi", *EI*, vol. I, fasc. 9, pp. 963-965;
- Shahbazî, A. Ş. (1988), "Bahram VI Çobin", *EI*, vol. III, fasc. 5, pp. 514-522.
- Shaked, S. (1987), "Ayadgarî Wuzurgmihr", *EI*, vol. III, fasc. 2, pp. 127-129; ... (2012) "Andarz", *Encyclopedia Iranica*, vol. II/1, pp. 11-22.
- Shaki, M. (1991), "Cıdag Andarz i Poryotkeşan", *EI*, vol. V, fasc. 5, pp. 559-560.
- Tafazzoli, A. (1995), "Draxti Asurig", *EI*, vol. VII, fasc. 5, pp. 547, 549; ... (1984), "Ain Nama", *EI*, vol. I, fasc. 7, pp. 691-692.
- Tokmak, A. N. (1996), "Gürgânî, Fahreddin Es'ad", *TDVİA*, c. 14, İstanbul, ss. 321.
- Yazıcı, T. (1993), "Câm-ı Cem", *TDVİA*, c. 7, İstanbul, ss. 42.